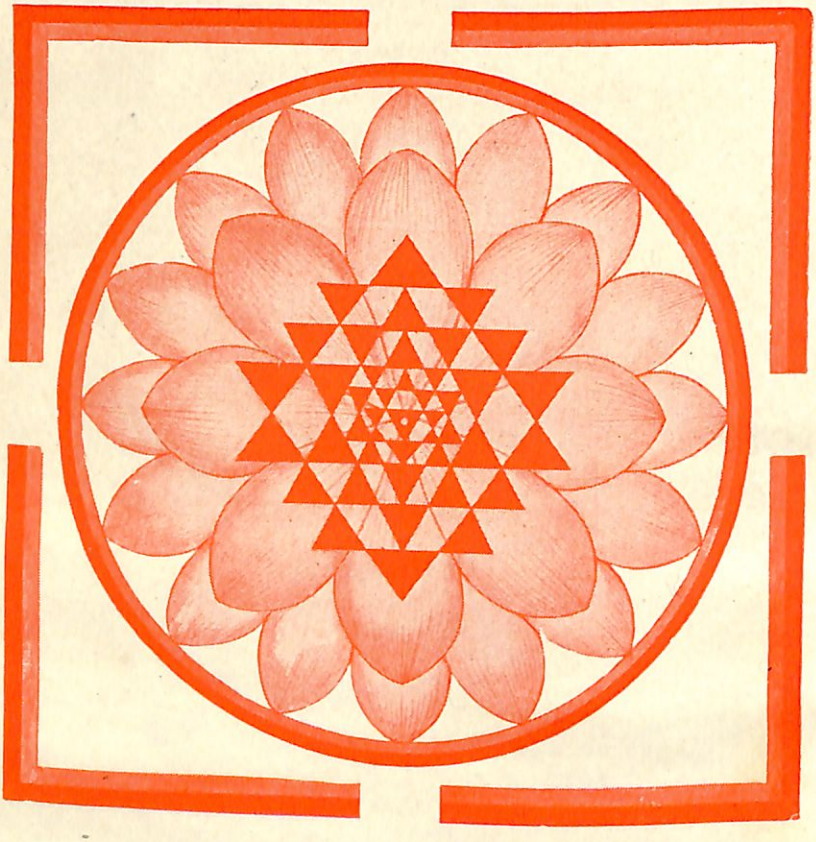
ॐ

बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्म-
मन्वश्रनागदलसंयुतषोडशारम् ।
वृत्तत्रयं च धरणीसदनत्रयं च
श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः ॥

श्रीचक्रम्

कुङ्कुमपङ्कसुमाभामङ्कुशपाशेक्षुचापकुसुमशराम् ।
पङ्कजमध्यनिषण्णां पङ्केरुहलोचनां परां वन्दे ॥

WAVE OF BLISS

ĀNANDA-LAHARĪ

SANSKRIT TEXT

WITH

ENGLISH TRANSLATION AND COMMENTARY

BY

ARTHUR AVALON

TOGETHER WITH

SAUBHĀGYAVARDHANĪ

(THE SANSKRIT COMMENTARY BY ŚRĪ KAIVALYĀŚRAMA)

AND FOREWORD BY

SRI S. ANANTHARAMA AYYAR, B.A., B.L.

Fifth Edition

PUBLISHERS:
GANESH & Co. (MADRAS) PRIVATE LTD.
MADRAS—17
1961

PUBLISHERS' NOTE

The Orientalists' system of transliteration has been followed in this work.

अ a, आ ā, इ i, ई ī, उ u, ऊ ū, ऋ ṛ, ॠ ṝ, ऌ l, ॡ ḹ,

ए e, ऐ ai, ओ o, औ au, ं ṃ or ṁ, : ḥ.

क् k, ख् kh, ग् g, घ् gh, ङ् ṅ,

च् c, छ् ch, ज् j, झ् jh, ञ् ñ,

ट् ṭ, ठ् ṭh, ड् ḍ, ढ् ḍh, ण् ṇ,

त् t, थ् th, द् d, ध् dh, न् n,

प् p, फ् ph, ब् b, भ् bh, म् m,

य् y, र् r, ल् l, व् v, श् ś,

ष् ṣ, स् s, ह् h, ळ् ḷ.

FOREWORD

या ते रुद्र शिवातनूः शिवा विश्वा ह भेषजी ।
शिवा रुद्रस्य भेषजी तया नो मृड जीवसे ॥ (श्रीरुद्र)
देवी ह्येकाग्र आसीत् । सैव जगदण्डमसृजत ॥ (बह्वृचोपनिषत्)
शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ।
अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्च्यादिभिरपि
प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति ॥ (श्रीशंकरः)

THE necessity and importance of Mother Worship and the superiority of that worship over others have been proclaimed by the Vedas, the Upaniṣads and the great Seers of India like Śri-Śaṁkara. Why? No Śakti—no movement, no action, no function, inclusive of Creation, Preservation and Destruction (सृष्टि-स्थिति-संहार). From dawn to dusk and throughout the whole night are we not floating, as it were, in the ocean of Her special Mercy and Love, protected on all sides by Her ever-vigilant Hand from the storms and tempestuous waves of life? Can anybody deny the fact that our Mother is ever showering Her Love, Mercy and Grace on all creatures, high and low, rich and poor, strong and weak, alike, with a wakefulness, that knows no fatigue and with an interest, that suffers no slackness,? In fact, the Mother's heart is ever knit with the child's heart with the silken thread of Love, Mercy and Grace, regardless of the child's vagaries, idiosyncrasies and perversities. The door of Her Mercy is never shut, the gates of Her Grace are never closed but ever open to the suppliant. "कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति." Is not this mother worship enforced as a daily duty to every Hindu? "भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्." Is it not the Mother, who bestirs our hearts and guides and helps us in our struggles

and conflicts with the temptations of life? Is it not the Mother, who chastises us when we rebel and go wrong, who cheers us when we are dutiful and obedient to Her laws, who grants all our desires when we sincerely yearn, who leads us to the Saints and Seers, whose contact makes our mind pure and truly spiritual? Is not the Mother like the balmy breeze to the drooping frame, like the charming music to the heavy heart, the vernal shower to the withering plant, the silver stream to the weavy hart and the shining star to the wayfarer lost in the wilderness? Can anybody deny the spontaneity of Her Love, the abundance of Her Grace, the purity and the illimitable and the inimitable character of Her Mercy? As such, who but She can be the cherished object of our personal and unstinted gratitude, devotion and love?

Human child, a microscopic atom in the Creation of God! blot out the monster of Egoism in you, the root cause of all ruination; eradicate the most deadly poison of Ingratitude, 'sharper than a serpent's tooth' from your mind, meditate on your Mother's Love, Grace and Mercy, surrender Thy self to Her cheerfully and absolutely and save yourself.

Lord Parameśvara, out of His abundant Love and with a view to save humanity, lost and bewildered in the wilderness of Ignorance (Ajñāna) and encircled and tormented by the wild fire of Samsāra, left off His *mouna* (silence) under the Sacred Banyan tree and came to this world in the garb of Śrī-Śaṁkara.

" अज्ञानान्तर्गहनपतितानात्मविद्योपदेशै-
स्त्रातुं लोकान् भवदवशिखातापपापच्यमानान् ।
मुक्त्वा मौनं वटविटपिनो मूलतो निष्पतन्ती
शंभोर्मूर्तिश्चरति भुवने शंकराचार्यरूपा ॥ "

Śrī-Śaṁkara lived only for 32 years and during the short span of life, He has done wonderful things to revive, in its

pristine purity, the grand religion of the Upaniṣads, ("the solace of one's life" as Schopenhaur puts it) and He also composed many hymns for the benefit of humanity. Of these hymns, Śaundarya-laharī is the most magnificent, whether considered as a hymn or as a Tantra of Śrī-Vidya. The first 41 ślokas of this hymn are known as Ānanda-laharī. No other hymn has so many commentaries as this work. It has about 35 commentaries, the most common and wellknown of which are those of Lakṣmīdhara, Kaivalyāśrama, Kāmeśvara-Sūri, Appayya-Dīkṣita, etc. Of these Kaivalyāśrama's commentary, by name *Saubhāgya-vardhanī* is a work of great merit and is "the most popular in India". This is evident from the fact that this commentary is referred to by the talented commentator, Kāmeśvara-Sūri and by two of the greatest protagonists of Śrī-Vidyā, Arthur Avalon and Anantha-krishna Sastriar and on a perusal of their commentary under śloka 1, 14 and 36 to 41 of Ānanda-laharī. He also gives a new interpretation of the term Pañcadaśākṣarī so as to mean that this has five-fold stages or Daśās, *namely*, generation, increase, activity, changes and destruction. Somehow it does not seem to have been published so far. This commentator Kaivalyāśrama is known to have written the following two other works *viz. Stuti-kāmadhenu* and *Tripurasundari-varivasyāvidhi*. My friend Mr. Ramachandra Sarma has, I am happy to state, been working in the field of research on this Brahma-Vidyā for the past several years and has published *Bhavanopaniṣad* and *Laghustuti*. He has now published this rare work *Saubhāgyavardhanī*. I sincerely pray that our Universal Mother may bless him with success. I have also to thank Mr. Subbaiya of Messrs. Ganesh & Co. who has been evincing keen interest in publishing such works and who has undertaken to publish this work also.

I wish to conclude this humble foreword of mine with a quotation from an eminent writer on "the true spirit of worship" and with prayers to our Universal Mother.

"The true spirit of worship is the sacrifice, the entire effacement of the sense-bewitched self, with its desires and cravings, until the soul learns completely to confide and joyfully to possess its all, in God. Man's career in life ought to be like the railway journey of a little child, with no ticket to purchase, no berth to reserve, no luggage to book, no provisions to carry, seated on the mother's lap, nourished in the mother's bosom, secure in the mother's arms, restful under the mother's smiles, the darling cherub is conveyed to its destination, enjoying the freedom from care, that a sage would covet and commanding a solicitousness and attention, which a prince would envy. Truly the full formation of this child-spirit is the perfection of the Sadhan of worship".

"May our Universal Mother, the embodiment of Sat, Cit, Ānanda, vouchsafe unto us, in the abundance of Her Grace and the fullness of Her Mercy, a wholehearted devotion to Her all-controlling Purpose, a cheerful obedience to Her all-governing Will, a conscious participation in Her all-saving Grace, a rapturous delight in Her all-enticing Beauty, a direct vision of Her indwelling Glory, and ultimately a personal communion with Her Immanent Spirit".

"Lead me, Kindly Light, amid the encircling gloom, the appalling tumult, the gaping, yawning, engulfing abyss, the receding light. Lead me on, Kindly Light; not my course but Thy course; not my purpose but Thy purpose; not my will but Thy will; not as a cross to be borne but as a joy to be realised, a strength to be acquired, a success to be achieved".

ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

"Sri Vidya"
Kalladakurichi
12th July, 1953

S. ANANTHARAMA AYYAR

सौभाग्यवर्धनीसहिताया आनन्दलहर्या विषयानुक्रमः

PREFACE

THIS celebrated poem together with the "Wave of Beauty" (Saundarya-laharī) which follows after verse 41, is commonly attributed in India to the great Vedāntin Scholastic Śaṁkarācārya, as is also the other Hymn of the same name translated in "Hymns to the Goddess" by my wife and myself. The text used is that given in the second part of Śaṁkarācārya's Granthāvalī edited by *Prasanna Kumāra Śāstrī* (Calcutta 1316 B.S. 1908). This contains the commentary of *Acyutānanda*. I have also made use of Pandit *Ananta-Kṛṣṇa Śāstrī's* commentary on the poem which largely follows the commentary of *Lakṣmīdhara*. The "Wave of Bliss" deals with the bodily centres Kuṇḍalī-Yoga and other Tāntrik subjects. With the former I have dealt in my work now in preparation on the "Serpent Power". To this the reader is referred. I have also said something there as to the present work and its numerous commentaries.

On the question of Śaṁkara's alleged authorship of "Tāntrik" works the reader is referred to an article in the Calcutta Review (July, 1915) by Mahāmahopādhyāya *Satīś-Chandra Vidyābhūṣaṇa*. The latter also at my request was good enough to send me the following note compiled under his guidance and instruction by his student and research scholar *Dinesh Candra Bhattacārya* on the poem the first 41 verses of which are called Ānandalaharī and the remaining Saundarya-laharī. (See notes to v. 41 *post*.)

(*Vide* preface in the Mysore Edn. with *Lakṣmīdhara's* commentary.)

"It is not easy to trace verses from the Saundarya-laharī in any standard work of high antiquity as the *Stotras* handed down orally for recitation are not generally quoted in support of any statement so long as there are original works to draw upon. Nevertheless a verse from the Saundarya-laharī is found quoted in the famous anthology *Subhāṣitāvalī of Vallabhadeva* as from Śrī Śaṁkarācārya (No. 3525—जपो जल्पः शिल्पम्, etc.) The antiquity if not also the authenticity of Śaṁkara's Saundarya-laharī is, however, sufficiently ensured by the fact that it has got by far the largest number of commentaries (in Stotra literature). Some 35 are known to exist in different parts of India—a fact which at least affords greater proof of genuineness than can be produced for the rest of the very large number of Stotras and miscellaneous poems ascribed to Śaṁkara. That the great Śaivite leader was the author of a number of poems besides his monumental works on Vedānta is in our opinion very clearly corroborated by a stanza of *Rājaśekhara* (circa A.D. 900) quoted in the *Sūktimuktāvali* of *Jalhaṇa* (thirteenth century)—

स्थिता माध्वीकपाकत्वात् निसर्गमधुरापि हि ।
किमपि स्वदते वाणी केषांचिद्यदि शांकरी ॥

(Bhandarkar's Report, 1897, p. XII). (There is a *pun* on शांकरी; the words of Śaṁkara, sweet as they are by nature being composed in the poetic art of माध्वीकपाक, have a peculiar relish for one whose mind is in Śaṁkara, *i.e.*, Śiva).

"The commentators mostly, though not unanimously ascribe the authorship to भगवत्पादश्रीशंकराचार्य who is said to refer to himself as द्रविडशिशु in verse 75. But according to the late *Śeṣagirī Śāstrī* (*vide* Catalogue of MSS., pt. 2, pp. 92-98) the reference is to an event in the life of one of the 63 Śaivite Saints of Southern India and he finds similar references to several other of those saints in two other

poems of Śaṁkara. The earliest commentators, by their manner leave us in no doubt as to the fact of Śaṁkara's authorship. *Kaivalyāśrama*, whose date is unknown, but who, from the nature of the works he quotes, seems to be an early commentator begins "भगवान् परमकारुणिकः शंकरावतारः श्रीशंकराचार्यः शिवशक्त्योरभेदं ज्ञापयितुं सकलप्रपञ्चसाक्षिण्याः ब्रह्माविनाभूतचिच्छक्तेः स्तुतिद्वारा, etc." *Kaivalyāśrama* by the way makes an important remark which may throw some light on the place of origin of the poem; in stating that the verse "समानीतः पद्भ्याम्." etc., is an interpolation he says "नायं श्लोकः शंकराचार्याणां सांप्रदायिकः मलयाल-देशीयानां (Malabar?) पुस्तकेषु यतो नास्ति नापि दाक्षिणात्यपुस्तकेषु" (*vide* Aufrecht's Oxford Cat.) Both *Kaivalyāśrma* and *Lakṣmīdhara* (fl. under *Pratāprudradeva* of Orissa, 1504-32, not in the 14th century as the Mysore editors surmise) refer to a work मनोरमा which happens to be an earlier commentary on four Chapters of the Ānandalaharī by *Sahajānandanātha*, pupil of *Saccidānanda*, the latter being described as श्रीशिवादि-गुरुपारंपर्यसत्संप्रदायानुसारिमुनीन्द्र श्रीसच्चिदानन्दनाथ, *Saccidānanda* actually occurs in the succession list of Gurus at Śṛṅgeri Math (*vide* Descriptive Catalogue of Madras MSS., vol. XIX, p. 7606) and the commentary of one so connected with the very Saṁpradāya of Śaṁkarācārya is some proof on the question of authorship.

"*Lakṣmīdhara* cites सुभगोदय as a work of the Śaivāgama ascribed to Śaṁkarācārya (mark specially on page 126 विस्तरस्तु सुभगोदये शारीरके ज्ञातव्यः)—*Rāmānanda*, author of a त्रिपुरोपनिषद्भाष्यम् thus refers to this work.

श्रीशंकराचार्यकृतान् प्रबन्धान् सौभाग्यविद्यासुभगोदयादीन् ।
पुनः पुनः साधु विचिन्त्य बुद्ध्या तदध्वना भाष्यमिदं करोमि ॥

Lakṣmīdhara on page 123 quotes a half verse as from सुभगोदयव्याख्या also by Śaṁkarācārya. This is in our opinion a commentary on a Stotra (of Subhagā, a manifestation of

Śakti) also called सुभगोदय: ascribed to *Gaudapādācārya*. These show that an extensive literature existed on the Śaivāgama in the time of Śaṁkarācārya, *viz.*, the प्रपञ्चसार a Tāntrik work with its commentary by *Padmapādācārya*, the famous pupil of Śaṁkara (quoted very frequently by *Rāghava-Bhatta* who wrote his commentary on *Śaradātilaka* in A.D. 143).

बिन्दुसूत्र; and its commentary again by *Padmapādācārya* (p. 235), etc. It is necessary therefore to disprove the existence (quoted by *Bhāskarācārya* in his commentary on भावनोपनिषत्) or ascription of all these numerous works before the authenticity of Śaṁkara's Saundarya-laharī is put in doubt."

Speaking for myself the nature and worth of a work is of more importance than its authorship. I am content to leave these historical questions, which do not greatly concern me, to others who are more competent to deal with them. I therefore have no opinion of my own to offer on this debated point—a position I also took up in the Introduction I wrote for the *Prapañcasāra Tantra* (vol. III, Tāntrik Texts). This did not however save me from the misrepresentation of one critic who, apparently anxious to convict me of something, made me out as saying that Śaṁkarācārya (that is Ādi-Śaṁkara) was the author of that Tāntrik work when I had done nothing of the kind. Amongst other matters yet to be determined is the age of the Ādi-Śaṁkara himself. I may however take this opportunity of writing that since then a writer in one of the Indian journals has given the following list of well-known writers who, he writes, support the traditional authorship namely: *Amalānanda Yatīndra* (contemporary of *Hemādri*, the author of *Caturvarga Cintāmaṇī*), in his *Vedāntakalpataru* quotes from the *Prapañcasāra* of Śaṁkara whom he calls Bhagavatpāda. Sāyaṇa, his brother *Mādhava*, *Rāghava-Bhatta* commentator on the *Śārada-Tilaka* and Nīlakaṇṭha in his Tīka on the *Devī-Bhāgavata* are quoted to support the tradition; as also *Nṛsiṁha* in his "*Durgapradīpa*" and

"*Tārābhakti-sudhārṇava*", *Appaya Dīkṣita* and the Bengali Paṇḍits *Raghunandana* and *Kṛṣṇa-Candra-Āgama-vāgīśa*. As against this another writer attributes the *Prapañcasāra* to "a Tāntrik Śaṁkara of Bengal in the early fifteenth century" stating that all Tāntrik works which go under the name of Śaṁkara—(and therefore presumably the present one) are by him. The same writer affirms that in many of the Hindu almanacs he names an era called Śaṁkarābda which is some thirty-six years earlier than that which bears the name of Caitanya. As against these confident statements, we have the following facts noted in the review of vol. III of the Tāntrik Texts under the initials of Mahāmahopādhyāya *Satīṣ-Candra Vidyabhūṣaṇa* (Calcutta Review of May, 1903) to which I have already referred. He states that the *Prapañca-sāra* cannot be the work any Śaṁkara of the fifteenth century. For *Sāyaṇācārya* (flor. 1350) wrote a commentary on the *Prapañcasāra* known as the *Prapañcasāra-Saṁgraha*. The *Prapañcasāra* is mentioned in the *Vedāntakalpataru* (Adhyāya I, Pad. 3, Adhikaraṇa 8, Sūtra 33) a work composed about 1210 which speaks of the *Prapañcasāra* as written by *Ācārya* which in that work means the author of the *Śārīraka-Bhāṣya* who is said according to European Orientalists to have lived A.D. 788-820. According to some Indian notions Ādi-Śaṁkara is here confused with *Abhinava-Śaṁkara* who at the Kāma-koṭipīṭha at Kāñcī was the 38th successor of Ādi-Śaṁkara who lived in the 6th century B.C. (See "The Age of Śaṁkara," by *T. S. Nārāyaṇa Śāstrī*). Again *Rāghava Bhatta* in the commentary on the *Śāradā-tilaka* (431 Benares Ed.) quotes the interpretation by *Padmapādācārya* of V, 31, Patala 32 of *Prapañcasāra*. He wrote a commentary on the work and was the disciple of Śaṁkara. To these facts I may add another which has since been brought to my notice namely that the commentary of the *Nṛsiṁha-tāpani Upaniṣad* by Saṁkara refers to the *Prapañcasāra* as having been written by

the commentator of the Upaniṣad. The critic who advances the claims of the fifteenth century Śaṁkara was doubtless correct in saying that we must upon the question of authorship look also to internal evidence as afforded by the character of the work. He is however in error in speaking of the *Prapañcasāra*, with which he seems to be unacquainted, as being dualistic. How can a Tantra which (to mention but one instance) counsels the Sādhaka to realise the Mahāvākya "He I am" (So'ham) be other than monistic? Whether the monism is that of the Māyāvāda School is another matter. I am, however, as I have already said, content to leave all these questions to the Paṇḍits and others interested in historical questions, who, I am sure will give them all the attention which they are worth. It is sufficient for my purposes that the Ānandalaharī is universally acknowledged to be an ancient and authoritative Tāntrik work, the Text of and commentaries on which have great intrinsic value to all students and followers of the Āgama.

I might have enlarged the commentary in many cases to the advantage of the reader but considered it unnecessary seeing that I have (as above stated) more fully dealt with the subject in my work (now in press) on "The Serpent Power". What I have here given will I trust make this great poem at least superficially intelligible to those unacquainted with the matters with which it deals.

10th June, 1916
ON THE PADMA

ARTHUR AVALON

WAVE OF BLISS

ĀNANDALAHARĪ

VERSE 1

Only when united with Śakti has Śiva power to create, but without Her the Deva cannot even stir. How then can I without worth, bow down to (One so great as) Thee or sing Thy praises—Thou Who are served by Hari, Hara, Viriñci and others.

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं । न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुं अपि

Commentary

अतस्त्वां आराध्यां हरिहर विरिञ्चादिभिरपि । प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृत पुण्यः प्रभवति

Śiva can do nothing without Śakti which is of threefold aspect of Icchā (will), Jñāna (knowledge), and Kriyā (action). The author here speaks of the Mantra Haṁsah. Haṁ is the Bīja of Śiva and Sah that of Śakti. Haṁ+Sah=Haṁsah=Sah+Haṁ=So Haṁ=So'Haṁ=Sah+Ahaṁ, So Haṁ being Sah+Haṁ=Śakti+Śiva; if S and H be eliminated therefrom there remains Ong or Om the Praṇava; *Prapañcasāra* (vol. III, Tāntrik Texts), IV, 21. The Haṁsah is thus the Praṇava in a slightly gross form. This is the first state of Spandana. HSAUH is the Preta-bīja. In this Śiva (H) and Śakti (S) are in a state of quiescence during Pralaya. Preta (Pra+ita) means "completely gone". This precedes the state when Śakti becomes Ucchūnā. The Supreme Haṁsah is the cosmic breath. Haṁ is the outgoing breath which symbolises creation and Sah the ingoing breath which in a cosmic sense is dissolution. Mahāviṣṇu, *i.e.*, the Brahman says to Brahmā "The duration of your life is my outgoing breath"—Tavāyur Mama Niśśvāsah (*Prapañcasāra*, I). The union

of Śiva and Śakti is shown also in the articulated consonant letters. The consonants by themselves which are Śiva cannot be articulated. It is by their union with the vowel sounds which are Śakti that they can be articulated. The letters of the Alphabet are called Akṣara (imperishable). At the time of Pralaya they are not destroyed but remain dissolved in the Niṣkala-Brahman. Śruti says: "Akṣaraṁ paramaṁ Brahma." Thus both Śiva and Śakti are imperishable (Akṣara). Their union in symbolised by the figures of nine triangles four of which represent Śiva and five Śakti. Śiva as the Supreme is worshipped by Hari, Hara and Viriñci who are the Trinity (Trimūrti) Viṣṇu, Rudra and Brahmā. These three are mentioned by name as they are in Oṁkāra which is formed by the combination of A, U, M. A is Hari or Viṣṇu the protector, U is Hāra or Rudra the withdrawer and M is Brahmā or Viriñci the creator, Oṁkāra—the subtile Haṁsah is the first of Vedic Mantras. By saying that She is "served by Hari, Hara, Viriñci" the intention is to show that she is adored by the Vedic Mantras the first of which is Oṁkāra. The Nityāṣodaśikārṇava which is a part of the Great Vāmakeśvara-Tantra contains a Verse (iv, 7) which says: "Without Śakti the subtile Śiva has neither a name nor manifestation (Dhāma=Prakāśa)." The Devī-Bhāgavata also says: "Even Śiva bereft of Kuṇḍalinī-Śakti becomes Śava (corpse)."

VERSE 2

Viriñci created the worlds from the tiny speck of dust which he gathered from Thy lotus-feet. Śauri upholds them on his thousand heads with all his great might; and Hara having reduced them to ashes, besmears himself therewith.

तनीयांसं पांसुं तव चरणपङ्केरुहभव
विरिञ्चिः संचिन्वन् विरचयति लोकानविकलम्
वहत्येनं शौरिः कथमपि सहस्रेण शिरसां
हरः संक्षुद्यैनं भजति भसितोद्धूलनविधिम्

Commentary

Śakti is Cause of the Universes which are countless and which, countless though they be, are yet nothing but a transformation of a speck of the dust of Śakti's feet. The power of Brahmā (*Virinci*) and other Devatās is derived from Her, who manifests the universe

with the aid of the Guṇas. These Guṇas, namely, Sattva, Rajas, Tamas are Icchā, Kriyā, Jñāna-Śakti's of the Brahman viewed objectively. Hara or Rudra besmeared with ashes is the power of dissolution. In His case the ashes are those of the worlds which He has destroyed. Śauri (=mighty one) is Nārāyaṇa or Viṣṇu. As Ananta (the endless one) he is the great Serpent with a thousand heads who upholds the Universes. See Puruṣa-Sūkta: " Sahasraśīrṣā Puruṣaḥ, sahasrākṣaḥ sahasrapāt."

This verse speaks of the illimitable character of the Devi's Greatness compared with which the powers of creation and so forth, great as they are, are insignificant.

VERSE 3

Thou art the Sun which illumines the inner darkness of the ignorant. Thou art the channel running with the honey of Consciousness for the unknowing. Thou art the Rosary of Cintāmaṇi stones of the poor and the tusk of the boar Muraripu for such as are sunk in the ocean of births (and deaths).

अविद्यानामन्तस्तिमिरमिहिरो द्वीपन करी
जडानां चैतन्यः तवक मकरन्द स्रुति स्रुतिः
दरिद्राणां चिंता मणि गुणनिका जलधौ
निमग्नानां दंष्ट्रा मुर रिपु वराहस्य भवति

Commentary

Worship of Śakti dispels ignorance. In the original text consciousness is spoken of as Caitanyastabaka, *i.e.*, a bunch (Stabaka) of consciousness. The worshipper of the Devī is rewarded with the essence of all forms of consciousness. Desires are fulfilled; bliss gained and so is Liberation. " Channel running with," etc.: that is She is the Giver of special knowledge (Viśeṣa-jñāna) to the ignorant. Cintāmaṇi is a Gem which grants all wishes. The Devī is Dāna-śakti—the source of all blessings. She is spoken of as the rosary of Cintāmaṇi as it is through Her Grace that the Iṣṭa-devatā may be attained. The Devī is the rosary of the poor who obtain the fulfilment of their desires from Her. Muraripu (Enemy of Mura) is a name of Viṣṇu as the destroyer of the Daitya Mura, incarnated as the Boar (Varāha) incarnation (Avatāra). She raises and gives

liberation to those immersed in worldly action; so powerful is She—just as the Boar raised with His tusk the world which was immersed in the Great Waters.

VERSE 4

All other Devas grant desires and dispel fear by the gestures of their hands. But not Thou Who alone, having granted freedom from fear, and the fulfilment of desires, even with Thy feet, art thus, Oh protectress of the worlds, able to save from fear and to grant even more than the fruit of (our) desires.

त्वदन्यः पाणिभ्यामभयवरदो दैवतगणः
त्वमेका नैवासि प्रकटितवराभीत्यभिनया
भयात्त्रातुं दातुं फलमपि च वाञ्छासमधिकं
शरण्ये लोकानां तव हि चरणावेव निपुणौ

COMMENTARY

What the Devatās do with their hands She does with Her feet: indicative of the superiority of Śakti. In the Dhyāna of Tripurasundarī in Vāmakeśvara Tantra, Tantrarājā (Tāntrik Texts, VIII) and Bhāvanopaniṣad (Tāntrik Texts, XI), She is not shown as making the gestures of granting boons and dispelling fear with Her hands. Acyutānanda observes that what others have to accomplish by their gestures the Devī Tripurasundarī does without any effort. Some Devas grant heaven (Svarga) and others liberation (Mokṣa). Śakti gives both enjoyment (Bhukti) and liberation (Mukti). This verse contains the Bālā-Mantra: Aiṁ Klīṁ Sauh.

VERSE 5

In ancient days Hari through having worshipped Thee, the Giver of prosperity to Thy devotees, was able on taking the form of a (charming) woman to stir even the mind of Śiva the destroyer of the three cities. Smara too through worshipping Thee was powerful to raise passion even in the minds of great sages by his charming body so greatly pleasing to the eyes of Rati.

हरिस्त्वामाराध्य प्रणतजनसौभाग्यजननीं
पुरा नारी भूत्वा पुररिपुमपि क्षोभमनयत्
स्मरोऽपि त्वां नत्वा रतिनयनलेह्येन वपुषा
मुनीनामप्यन्तः प्रभवति हि मोहाय महताम्

Commentary

The first sentence refers to the assumption by Viṣṇu of the Mohinī-Mūrti. Śiva though a Yogī and the Destroyer of the three cities of the great Asuras could not resist the Devī's power exerted through Hari in the form of the beautiful woman Mohinī. Smara is Kāma the God of Love whose consort is Rati. At the time of worship of Tripurā Devī both Rati and Kāma are first worshipped at the place of entrance. This verse can be, says Acyutānanda, interpreted in another way. Instead of reading Praṇata-jana-saubhāgya-jananī in the accusative it may be read in the vocative case with Īn joined to it by Saṁdhi. The translation should then begin: " O thou who grantest prosperity to Thy devotees, in ancient days, Hari through having worshipped Thee as Ī (*i.e.*, Kāmakalā) was able to take the form of a woman and so forth." See Tantrarāja and Kāma-kalā-vilāsa. This verse contains the Vidyā called Sādhya-siddhāsana-vidya. H and R in the word Hari, long Ī and Anusvāra (ṁ) in the word Jananīṁ, spell the Bīja Hrīṁ. The word Smara (Kāma) indicates the Kāma Bīja or Klīṁ. V in the word Vapuh, Le in the word Lehya, and Anusvāra in the word Munīnāṁ spell the Bīja Bleṁ. The Vidyā is therefore Hrīṁ, Klīṁ, Bleṁ.

VERSE 6

Blessed by the favour of a wondrous side glance from Thine eyes, O daughter of the Himālaya Mountain! the Bodiless Kāma with a bow of flowers, a bow string of black bees, five (floral) arrows, Spring as his charioteer and the Malaya wind for a war chariot alone (and without other aid) conquers the whole world.

Commentary

The Bodiless One (Anaṅga) is Kāma the Deva of Love whose body was destroyed by fire from the third eye of Śiva when he sought to disturb His Yoga by exciting passion in Him for His consort

धनुः पौष्पं मौर्वी मधुकरमयी पञ्च विशिखा
वसन्तः सामन्तो मलयमरुदायो धनरथः
तथाप्येकं सर्वं हिमगिरिसुते कामपि कृपा-
मपाङ्गात्ते लब्ध्वा जगदिदमनङ्गो विजयते

Pārvatī. The destruction of Kāma (desire) by the third eye (of Jñāna or wisdom) denotes the conquest of Kāma by Jñāna. Having the Devī's grace he does not require formidable weapons. He can conquer the whole world with his sweet soft weapons of love, made of the flowers and bees seated with his chief attendant the short Spring Season of love in His chariot which is the gently blowing wind from the Malaya mountains. The Kāma Bīja "Klīṁ" is here indicated and is extracted as follows. K from Kāmapi, L from Malaya, long Ī from Maurvī, and Bindu (ṁ) from Pauṣpaṁ.

कनत्काञ्चीदामा करिकलभकुम्भस्तनभरा

VERSE 7

परिक्षीणा मध्ये परिणत शरच्चन्द्र वदना

MAY She who is the Pride of Śiva appear before us with large full breasts like the temples of a young elephant, with slender waist girdled with tingling bells, Her face like the full moon holding bow, arrow, noose and a goad in Her hands.

धनुर्बाणान् पाशं सृणिमपि दधाना करतलै

पुरस्तादास्तां नः

COMMENTARY

पुरमथितुराहो पुरुषिका

The Pride of Śiva (Pura-mathitur-āho-puruṣikā=Śivasya ahaṁkārarūpā). This is the popular interpretation. The inner meaning is that Śiva as Prakāśa sees Himself reflected in Her the Vimarśa śakti and becomes conscious of Himself. This is very fully illustrated in Kāma-Kalā-Vilāsa. Āhopuruṣikā like Ahaṁkāra is popularly interpreted to mean 'pride' but its primary significance and that is the sense here, is the consciousness of one's self: 'I am'. Pura-mathitā (destroyer of Pura) is a name of Śiva: *Cf.* Tripurāri.

"Bluṁ" the Vaśinī-Bīja is here delivered; B being taken from the word Bāṇa, L from the word Karatala, U from the word Pura-mathituh and Bindu from the word Āstāṁ.

सुधासिंधोर्मध्ये सुरविटपिवाटी परिवृते

✓ मणिद्वीपे नीपो पवनवति चिन्तामणिगृहे

VERSE 8

FORTUNATE indeed are the few, who worship Thee the Wave of Consciousness and Bliss, Whose abode is that couch

शिवाकारे मञ्चे परमशिव पर्यङ्क निलयां

भजन्ति त्वां धन्याः कतिचन चिदानन्द लहरीम्

which is Paramaśiva the supports whereof are the (four) Śivas in the house of Cintāmaṇi, adorned with a garden of Nīpa Trees, which is in the Island of Gems surrounded with a grove of celestial trees, in the midst of the Ocean of Nectar.

Commentary

Here the Sthūla-Śakti-mūrti (gross Śakti form) is contemplated in the heart between the three lower and three higher psychic centres. The text may also mean " whose abode is the couch which is Paramaśiva's " that is who is united with Paramaśiva in the Praṇava; the Nāda over the Oṁkāra being the couch on which is resting the Parama-Śiva in his Bindu form. The Bindu is Śiva and Śakti. A, U, M, Nāda, Bindu, the five component parts of " Oṁ " and the Śrīcakra (Yantra) are here referred to. Cintāmaṇi is the jewel which grants all desires. The well-known Tāntrik meditation in the heart lotus of worship below the Anāhata is here referred to. The Bahurūpāṣṭaka and Bhairava-yāmala say " There is the supreme temple (Mandira) of Devī full of Cintāmaṇi *stones*. The great couch is Śiva (Parama-Śiva). On that couch the cushion (Kaśipu, *i.e.*, Mattress) is Sadāśiva; the pillow (Upabarhaṇa) the great Īśāna. The four supports (pada) are Īśāna, Rudra, Hari, Brahmā; and the great Indra is the spittoon (Patadgṛhṇa). On that bed Oh great Īśāna reclines the supreme Tripurasundarī." Hence the Devī in the Lalitā, v. 22 is called Pañcabrahmāsanasthitā.

By " Ocean of Nectar " (Sudhāsindhu) is meant Kulāmṛta Kāraṇavāri (consecrated wine). In this verse are the Bījas of Kāmeśvarī (Klīṁ) and Mahāpreta (Hsauḥ).

महीं मूलाधारे कमपि मणिपूरे हुतवहं

VERSE 9

स्थितं स्वाधिष्ठाने हृदि मरुतमाकाशमुपरि

Oh Devi, having pierced Earth in Mūlādhāra, Fire in Svādhiṣṭhāna, Water in Maṇipūra, Air in the heart, Ether above it, and Manas between the eye-brows, and having thus passed through the whole of the Kula way, thou dost enjoy with Thy Lord in the secret Sahasrāra lotus.

मनोऽपि भ्रूमध्ये सकलमपि भित्वा कुलपथं
सहस्रारे पद्मे सह रहसि पत्या विहरसे

सुधाधारासारैश्चरणयुगलान्तर्विगलितै
प्रपञ्चम् सिञ्चन्ती पुनरपि रसाम्नायमहसा
अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयं
स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिषि कुलकुण्डे कुहरिणि

Commentary

The ascent of Kuṇḍalī is here mentioned as described in the Yoga dealt with. This is Antarayāga. The Body of Kuṇḍalī has eight parts (Aṅga), namely, the six centres Mūlādhāra to Ājñā-Cakra and Śiva Her Lord. The six centres are temporary stages where Kuṇḍalī rests for a while to make Herself Mistress of that plane of being. As Paṇḍit *R. Anantakṛṣṇa Śāstri* (in his Commentary on this poem) points out there is a great temptation to the Yogī to stay at these lower centres as luxurious happiness is there experienced. But the Sahasrāra is the permanent abode and this is his ultimate aim. There the interblending takes place previous to which the individual consciousness is retained. In this verse Kuṇḍalī is described as having broken through the six psychic centres and reached the causal (Kāraṇa) plane.

The places of Fire and Water as given here and in V. 37 *post* differ from those in the Ṣaṭcakra-Nirūpaṇa; also see my "Serpent Power".

VERSE 10

THEN again, having made manifest the Cakras by sprinkling them with the streaming shower of nectar which flows from Thy two feet, Thou attainest Thine own abode and having assumed Thine own form, serpent-like with threefold coils Thou sleepest in the cavity of the Kula-kuṇḍa.

Commentary

V. 9 described the ascent and, this the descent or return of Kuṇḍalī from the Sahasrāra or upper Śrīcakra to the remaining six forming the lower hexagon. The Cakras become invisible when absorbed by Kuṇḍalī on Her upward journey. As She comes down again to Mūlādhāra, She produces and thus makes manifest (Rasāṃnāyamahasā) these Cakras from Herself. *Kālīcaraṇa* says that Āmnāya=Vidhānam (doing) and Mahas=Prakāśa (manifestation). Rasa are the lotuses: for as *Kālīcaraṇa* elsewhere says:

Rasa=Viṣaya-rasa or attachment to worldly things. Unless man has the qualities (Vṛtti) which are in the lotuses he is without attachment. These Vṛttis, that is, the Cakras to which they belong are made manifest on Kuṇḍalī's return. She bathes the Prapañca that is the Six Centres of which it is composed with the nectar flowing from the tips of Her feet when She is in union with Parama-śiva in the Sahasrāra. She thus returns to the Kulakuṇḍa which is in the Mūlādhāra that is the triangle there in the middle of which is the Svayaṁbhu-Liṅga round which Kuṇḍalī clings. The translation adopted is according to the Commentary of *Acyutānanda*. Kuhara meaning cavity he reads Kuhariṇi in the locative case as an adjective qualifying Kula-kuṇḍe also in the locative. *Kālīcaraṇa* reads Kuhariṇī in nominative as an adjective of Kuṇḍalī which is understood. Kuhariṇī is then She who dwells in the cavity (Mūlādhāra).

The Kula-kuṇḍa is described as being the root of the Nāḍīs, placed by some in the Mūlādhāra and by others in the Svādhiṣṭhāna, but as Paṇḍit *Anantakṛṣṇa Sāstrī* points out when the text refers to the sleeping posture the Mūlādhāra is intended. Kuṇḍalī does not stay long in the Sahasrāra; the actual duration of such stay depending on the strength of practice and previous experience. The Yogī makes effort at each attempt to prolong this stay. On the upward journey there is colour and sound. Sound is heard or vibration is felt in the heart. The Sahasrāra is soundless and colourless (Nirvarṇa).

VERSE 11

THY abode is made by four Śrīkaṇṭhas and five Śivayuvatis which are the nine several Prakṛtis of Śaṁbhu (Śiva). The angles are forty-three in number. It also has three circles and three lines and (two) lotuses of eight and sixteen petals (respectively).

COMMENTARY

This is outer worship (Bahir-yāga). The Śrīkaṇṭhas are the four triangles with points upwards. These represent the Śiva element.

The Śiva-yuvatis are the five downward pointed triangles which represent the Śakti element. By the Mūla-prakṛti of Śiva Who is in the form of Bindu the nine are formed. The three lines and circles are the three outer sections in the Yantra and the lotuses of eight and sixteen petals are the inner ones in the same. This Yantra is the celebrated Śrī yantra or Śrī cakra figured on the outer cover of this book. The nine Prakṛtis are the root Prakṛti (Mūla-Prakṛti) and the eight issuing Vikṛtis which are also Prakṛti in relation to what they produce.

Paṇḍit *Anantakṛṣṇa Śāstrī*, ed. Ānandalaharī, 39 says: (See also Bhāskararāya on Lalitā, v. 116.)

" These nine angles by their action and interaction form the immediate cause for the manifestation of the universe. The formation of the Śrī cakra is here described. In " Kāmika," a Mantra-Śāstra, the human Body is taken to be the Śrī cakra, and the correspondences given as below:

MICROCOSM

Five Śakti angles			Four Śiva angles		
1.	Tvak	Skin	6.	Majjā	Marrow
2.	Asṛk	Blood	7.	Śukra	Semen
3.	Māṁsa	Flesh	8.	Prāṇa	Vital force
4.	Meda	Lymph	9.	Jīva	Soul
5.	Asthi	Bone			

MACROCOSM

Śakti's angles	Śiva's angles
Five Bhūtas, five Tanmātras, five Jñānendriyas, five Karmendriyas, and five Prāṇas.	Māyā, Śuddha-vidyā, Maheśvara and Sadāśiva.

In giving these correspondences some mention 51 Tattvas, some others 94, while yet some others hold the other Tattvas are all included under the 25 which they calculate. The commentaries contain instructions as to how to engrave the Śrīcakra, and quote Vedic

authority to support their statements. There are three ways of designing Śrīcakra—Meru, Kailāsa and Bhūh. Each of these designs varies from the other in the arrangement of the houses of Deities and has a distinct form of worship. The identification with the sixteen Nityā deities forms Meru; with eight Mātṛka Deities, Kailāsa; and with eight Vaśinī Deities, Bhūh. " Taitirīyāraṇyaka " states that the Ṛṣis named ' Pṛṣnis ' worshipped the Śrīcakra and attained success in the Yogic practice of leading the Kuṇḍalinī to Sahasrāra. As to the number of angles in a full-blown Srīcakra there is some difference of opinion. Some say that it must have 44, and others 43 angles. As appears from the above, the Text here translated gives forty-three. Māyā, Śuddhavidyā and the others are Śaiva Tattvas issuing forth in the reverse order of that stated. Śuddhavidyā is also called Sadvidyā and Sadāśiva is called Sādākhya which means Sat ākhyā yatah or " that state in which there is the first notion of being "; for here the world-experience commences as the notion " I am ".

VERSE 12

Oh Daughter of the snowy mountain, Brahmā and the others (Viṣṇu and Rudra) Great Devas are scarcely able to imagine Thy beauty. The Devīs by meditation on Thy transcendent beauty gain that Union with Śiva which is scarcely to be had by (all) austerities.

Commentary

Daughter is She of the Snowy King Himālaya. The Devas are poets both on account of the Śāstra attributed to them and of their concern in the making, maintenance, and destruction (the prelude of rebirth) of the universe. The meaning of the second sentence is that the Devīs or celestial Spirits who see Her beauty get by merely wishing for it that Union which Ṛṣis and others can scarcely obtain by means of hard austerities. According to another reading which has " Paśūnāṁ " for " Tapobhih " the meaning is " unattainable by those who are Paśu and follow not the " Tantras ".

As in the 11th verse the Śrīcakra was described this refers to its presiding Deity to whom the Ānandalaharī is addressed—the first Cause which is reached by uniting Śakti and Śiva in the Sahasrāra. Their merger is Sāyujya.

VERSE 13

If but a glance from Thine eye falls on a blind old man incapable (through his years) of love, then hundreds of youthful women with loosened hair will follow him, their upper cloths slipping from their breasts rounded like jars and their girdles and lower cloth falling from about them.

Commentary

According to Pandit *Ananta Kṛṣṇa* some Commentators regard this and verses 18 and 19 as Madanaprayoga for the attainment of the third Puruṣārtha (Kāma): *sed quaere*; the description is rhetorical only and v. 19 refers to the Kāmakalā. So great is She the Desirable One (Kamanīyā) that but a side glance from Her upon any person or thing makes him or it the object of desire. This is a classic Sanskrit description of the state of women under the influence of passion.

VERSE 14

Oh Mother, there are fifty-six rays of the Earth, fifty-two of Water, sixty-two of Fire, fifty-four of Air, seventy-two of Ether and sixty-four of mind but Thy two lotus feet shine above them all (in the letters Haṁ and Sah).

Commentary

By the "rays" (Mayūkha) are meant days and nights. The rays of the six Cakras collectively, make a lunar year of three hundred

and sixty days of six seasons. The two feet of the Devī are Nāda and Bindu and are " beyond time " (Kālāgocara). Spring (Vasanta) is fifty-six days, summer (Grīṣma) is fifty-two days and so on. Each Cakra represents a season. Above all there are the two feet of the Devī which are Brahman and Parabrahman, Nāda, Bindu, that is, they are beyond time. Some say that the fifty-six Mayūkhas are the twenty-eight Tattvas of Earth duplicated: twenty-eight for Śiva and twenty-eight for Śakti. The fifty-two Mayūkhas of water are twenty-six duplicated as above and so on. Above these shine the two feet of the Devī which are Tattvātīta that is beyond all (objective) Tattvas.

Acyutānanda who gives the above as alternatives, states his own view which is that the Mayūkhas are letters of the alphabet grouped in different ways:

(1) Fifty-six Mayūkhas are the fifty letters and the Bījas Aīṁ Hrīṁ, Śrīṁ, Aīṁ, Klīṁ, Sauh. These are the Mayūkhas of Earth.

(2) Fifty-two Mayūkhas are the fifty letters and the Bijas Sauṁ Śrīṁ. These are the rays of Water.

(3) Sixty-two Mayūkhas are the fifty letters and the fourteenth vowel repeated four times and the letters Haṁ, Sah repeated four times. These are the rays of Fire.

(4) Fifty-four Mayūkhas are the fifty letters and Yaṁ, Raṁ, Laṁ, Vaṁ. These are the rays of Air.

(5) Seventy-two Mayūkhas are the first fourteen vowels repeated five times and Aīṁ, Hrīṁ. These are the rays of Ether.

(6) Sixty-four Mayūkhas are the sixteen vowels four times repeated. These are the rays of Manas.

Some say that Nyāsa should be done with these three hundred and sixty letters together with Haṁ and Sah in the six Cakras. See Introduction to " Serpent Power ".

VERSE 15

How can the words of sages become sweet with the sweetness of honey, milk, and the juice of grape if they have not bowed to and meditated upon Thee Who art white as autumn

moonlight; on Whose head of coiled and matted hair is the moon; Who in (two) hands (dost hold) a book, and crystal rosary and (with the two others) dost make the gestures of (granting) boons and dispelling fear.

Commentary

According to *Acyutānanda* the meditation (Dhyāna) of Kṛyā Śakti (energy of action) as the source of Speech (Vāgbhavarūpā) is here indicated. See notes to v. 32. This and the two succeeding verses have been described as the Sārasvata prayoga which makes one a great poet (maker).

VERSE 16

Such wise men as worship Thee, red and beauteous as the morning sun (shining) in the lotus-like garden of the heart of great poets delight all men by words full of the waves of tender amorous passions issuing from Sarasvatī.

Commentary

That is, just as the sun makes bloom the lotus so does She make bloom the heart of great poets.

Viriñcīpreyasi is the beloved or wife of Viriñcī or Brahmā that is Sarasvatī or speech of which She is the Goddess. Amorous passion is Śṛṅgāra Rasa. This is the form of Devī as Icchā Śakti. She is the presiding Divinity of Kāmakūta as Kṛyā Śakti is of Vāgbhava. See last note.

VERSE 17

Oh Mother, he who contemplates Thee in company with (Thy attendant Devīs) Vaśinī and others, the givers of good speech, beautiful as the moon-gem, becomes (himself) a great

poet whose words charming in their expression are sweet with the fragrance of the lotus mouth of Sarasvatī.

Commentary

This verse gives the fruit of meditation on Jñānaśakti, the presiding Divinity of Śaktikūta. The eight Śaktis are Vasīnī, Kāmeśvarī, Modīnī, Vimalā, Aruṇā, Jayinī, Sarveśvarī and Kaulini. These eight who are white like the Moon-gem are the Devīs of the eight groups (Vargas) of letters. The first of which are the vowels grouped as one and the rest are Ka, Ca, Ṭa, Ta, Pa, Ya and Śa groups. (See Tantrarāja, Kāmakalāvilāsa, Nityāṣodaśikārṇava). They are in the Cakra called Sarvarogahara.

VERSE 18

He who calls to mind the heaven and earth as bathed in the beauty of Thy Body like unto that of the rising sun subjugates many a celestial damsel with beauteous trembling eyes like those of the forest deer.

Commentary

This verse gives the fruit of meditation on Jñāna Śakti, the presiding Divinity of Śaktikūta. The eyes of damsels being celestial are naturally steady or winkless. But even their eyes tremble. This, as last verse, is a poetical description symbolic of the great powers attained by worship of Jñāna-Śakti. Literally put the latter part of the Verse would read thus: "Are not all the many celestial courtesans the first among whom is Ūrvaśi and whose eyes are restless and beautiful like those of timid forest deer obedient to him!" By this comparison the greatness of the Sādhaka's power is shown, for the eyes of the celestials are winkless. This also shows the excess of their passion.

VERSE 19

OH Queen of Hara (Śiva), whoever contemplates Thy Manmathakalā thinking of one Bindu as the face, and below it (on other two Bindus) as Thy breasts and below these on Hakārārdha, can forthwith subjugate women. But this is for him a very trifling thing (since) he can at his pleasure move Trilokī (three worlds) whose breasts are the sun and the moon.

COMMENTARY

By " Queen of Hara " it is denoted that she is Saccidānanda. Hara is He who absorbs (harati) the universe into Himself. Śrīkrama says: There are three Bindus—The first or Fire is indicator of Rajas Guṇa and Brahmā. This is the face (Mukha). The second and the third are the two breasts which are Hari (Viṣṇu) and Hara (Rudra) and indicate Sattva and Tamas Guṇas. Below that is " half of Ha " the subtle Citkalā which is the Yoni. The latter which is formed by the triangle connecting the three Bindus indicates the three Guṇas which are characteristics of Hari, Hara and Brahmā. The universe is the product of Cit-Śakti and Māyā-Śakti. This Yoni has three angles. The form of the Kāmakalā is thus described.

Manmathakalā is Kāmakalā. This according to *Acyutānanda* is the display of power in the form of the three Guṇas (Triguṇātmaka-vibhūti); that is the universe which is the product of the union of Śiva and Śakti.

Trilokī, the three worlds are compared to a woman whose breasts are the Sun and Moon. To one who can conquer such a " woman " the conquest of an ordinary woman is but a trifling thing. The sense is he becomes Lord of the three worlds and all the Śaktis therein are in harmony with his wishes. This verse speaks of Pancamayāga, esoterically, the Union of Kuṇḍalini with Parama-Śiva and of Maithuna on the material plane. This is an oft quoted verse.

VERSE 20

HE who in his heart contemplates Thee Who hast the form of the Himālaya Mountain, and dost diffuse from all parts of

Thy body numbers of nectar-like rays; such an one overcomes the pride of serpents as does the Bird King Garuda. He by his mere look which sheds cooling ambrosia assuages those who burn with fever.

Commentary

The Commentator Diṇḍima says that here the Amṛteśvari Mūrti is indicated. Yogīs enjoy the ambrosia issuing from the Amṛtā-Nādī.

VERSE 21

Great men who with mind free of Māyā see without effort Thy Kalā wherein is Sun, Moon, and Fire, which (Kalā) is subtle as a lightning-flash placed above the Six Lotuses in the forest of the Great Lotus, are immersed in the wave of Supreme Bliss.

Commentary

Verse 19 speaks of Kāmakalā in the form of Tripurasundarī the Mother of the three Bindus, (Brahma, Viṣṇu and Rudra), Kāma=Kamanīya (desirable). Kalā=Sun, Moon and Fire. She is the Iṣṭadevatā of all, Who is worshipped by Vīrācārīs. The previous meditation is the outer (Bāhya) Dhyāna. *Lakṣmīdhara* and *Acyutānanda* say that this verse formulates the pure Svarūpa contemplation attainable only by the great. That is the inner (Ābhyantara) subtle meditation (Sūkṣmadhyāna). This is the subtle (Sūkṣma) form; the previous forms being for lower capacities. The Kalā in this verse is Devi as Consciousness (Citsvarūpā) which by its Śakti appears as the three Bindus or Kalās of Sun, Moon and Fire. As to the meaning of Kalā, see my "Serpent Power". The Sahasrāra is spoken of as 'the forest of the Great Lotus' (Mahāpadmātavī) on account of the great number of its petals. The Yāmala also uses the same expression.

VERSE 22

"OH Bhavānī, do thou—give a compassionate look upon me, Thy servant." To him who thus praying says "Oh Bhavānī Thou" then and there Thou dost give the state of union with Thee, that state adorned by the brilliant crowns of Brahmā, Viṣṇu and Rudra.

COMMENTARY

As *Lakṣmīdhara* says that "Bhavānī" as a Verb means "May I be" and Bhavāni tvam="let me be (one with) Thee"; taking it as the optative first person singular of the verb Bhū. He who thus worships the Devi becomes one with Her. The very utterance of the words "Bhavānī tvam" attracts Her attention. The expression "Bhavānī tvam" has two meanings. Bhavāṇī is the vocative form of Bhavānī and is also the löt (optative) first person singular of the root Bhū (=to be). The author says that when the Sādhaka is supplicating the Devi for Her Grace addressing Her as Bhavānī (the consort of Bhava or Śiva) She out of Her Great Mercy mistakes as it were the meaning of the Sādhaka and understands him, when the first two words are uttered, to say "May I be Thou" and grants his prayer. *Diṇḍima* says that hitherto Antaryāga and Bahiryāga have been taught and here Bhakti or devotion leading to Sālokya, Sāmīpya, Sārūpya and Sāyujya; that is reaching the same abode as, nearing, attaining the quality of and union with the Devatā. Here the union given is Sāyujya. By saying 'adorned by the crowns, etc.,' the author means that this high reward is unattainable by even the Great Devas named who have parted with their most valued crowns to obtain it and yet not been successful. To place one's head-dress at the feet of another is a token of great abasement. (humiliation)

VERSE 23

THOU Who hast stolen the left half of the body of Śaṁbhu art yet methinks dissatisfied therewith. It would seem that

the other half has been stolen also, so that Thou art now red and three-eyed weighted with two breasts, and with the whole of the crescent moon Thou art crowned.

Commentary

The combined androgyne form called Ardhanārīśvara is composed of half Śiva and half Śakti. Śakti was then golden red and Śiva pale-white. She shared the three eyes. She had one breast and shared the common crown on which was part of the half moon. She has now encroached on the other half and is therefore red and so forth: the two breasts showing that She is more than half the body. The verse is in eulogy of the greatness of Śakti and speaks of the change from Ardhanārīśvara into Tripurasundarī.

The verse indicates the Union of Śiva and Śakti as also it is said by Pandit *Anantakṛṣṇa Śāstri* the doctrine of the Uttara Kaulas that there is no Śiva-Tattva without or distinct from Śakti-Tattva.

VERSE 24

At Thy command shown by a slight motion of Thine eyelids Brahmā creates, Hari preserves and Rudra destroys the world. Īśa considering these actions to be of no moment remains unmoved and Sadāśiva withdraws all things into Himself.

Commentary

See Introduction to " Serpent Power ". The Devī is the object of adoration of the five Śivas.

VERSE 25

Oh Śivā, the worship of Thy two feet is the worship of the three Devas (Brahmā, Viṣṇu and Rudra) born of the three

Guṇas (Rajas, Sattva and Tamas). These Devas with high crowns and folded hands ever remain in obeisance at the jewelled-foot-stool which supports Thy feet.

Commentary

Śivā is the Mother of all and all things are in Her. Therefore, when She is worshipped all that is included in and subordinate to Her is worshipped. All Devas owe their greatness to the worship of Devī. Worship of Her is worship of all Devas emanating from Her Supreme power.

VERSE 26

Oh Chaste One, Thy Spouse alone exists at the time of the great Dissolution. All else dies, Brahmā, Hari, Yama, Kubera; and even the wakeful opened eyes of Great Indra close.

Commentary

At the great Dissolution all being re-enters Śiva with whom She is one, All then is gone but Śiva-Śakti. Yama and Kubera are the Devatās of Death and Wealth respectively. Indra the King of the celestials has a thousand eyes. He is the Lord of Svarga (heaven) the enjoyment of which is transitory. The Devī as Supreme Śakti eternally exists with Śiva.

VERSE 27

Oh Mother, even Brahmā and Indra who performed a hundred sacrificial rites and other Devas, though they live in heaven, and have drunk the nectar which destroys the fear of the enemies, old age and death, must yet perish. But Śiva who drank even deadly poison did not die through the greatness of Thy ear ornaments.

Commentary

The heavenly world in which there is no fear, age and death as earthly mortals know it, is yet a transitory thing coming to an end with the exhaustion of the merits of its denizens and the dissolution of the universe. But the Devi's greatness is such that Śiva did not die when He drank the poison which issued at the churning of the ocean. Ear ornaments are signs of married life. The allusion is to the belief that the husband's life depends on the length of time that the wife is destined to remain a *Ṣadhavā* (woman with a husband).

VERSE 28

Oh Mother, may all my speech, howsoever idle, be recitation of Mantra (Japa); may all the actions with my hand be the making of ritual gesture (Mudrā); may all my walking be the pacing around (Thy image in worship); may all my eating and other functions be Homa rites; may the act of my lying down be prostration before Thee; may all my pleasures be an offering to the great self (Ātmā). Whatsoever I do may it be counted for the worship of Thee.

Commentary

This verse which according to *Acyutānanda* is the essence of the practice of Jñāna Yoga dedicates all action to God; Ātmā here standing for Paradevatā. With this intention every natural act and function without exception is an act of worship. The action of the tongue is Japa, of the hand Mudrā, of the feet Pradakṣiṇa or circumambulation of the image which is a part of its worship. Eating, etc., is a Homa sacrifice. Lying down is salutation (Praṇāma) for when one lies down all the different parts of one's body touch the ground and one form of prostration is with the eight parts of the body (Aṣṭāṅga). According to *Acyutānanda* "all my pleasures" means "only the union with Śakti" (Śaktisaṁyoga-sukhamātram) which

appears to me to be a poor unnecessary limitation of a fine sentiment. "Counted for" *lit.*, "a step in the process of worship" (Saparyāparyāya). *Cf. Prapañcasāra Tantra*, Ch. XI, v. 67.

VERSE 29

Oh Mother, may I with my six organs as my feet be as it were the six-footed (bee) and may I seek Thy Feet which ever give to the poor prosperity which Thou alone can; Thy Feet beautiful like bunches of Mandāra flowers shedding the honey of loveliness.

Commentary

The poet compares himself to a Bee which hovers upon and sucks happiness from the luscious flowers which are the Mother's feet. The Bee has six feet, Man's six organs are the five Jñānendriyas and Manas.

VERSE 30

On Bhava (Śiva) coming to Thee unannounced, and on Brahmā, Viṣṇu and Indra then prostrating themselves, Thy attendants warning Thee say—and their saying triumphs—"Avoid the crowns of Viriñci (Brahmā) and Jambhāri (Indra); take care lest Thou stumble on the hard head ornament of the slayer of Kaitabha (Viṣṇu)."

Commentary

The Devī is about to welcome Śiva, and Her attendants, warn Her to be careful as She goes, because She might stumble on the hard crowns of the prostrated Devas. The head ornament or crown of Viṣṇu is the Kotira.

VERSE 31

Paśupati having known all things in the Universe by means of the Sixty-four Tantras, was proficient in the Siddhis with

which each of these Tantras deal. But again on being pressed by Thee he took down to earth this Tantra of Thine, which is Svatantra and in which are brought together all the four aims of human existence (Puruṣārtha).

Commentary

The Gloss of *Acyutānanda* adds that according to tradition Śiva speaks the Tantra to Devī in Kailāsa and Ganeśa records it and when complete communicates it to some Maharṣi or Siddha on earth. This is being done to the present day. The so-called "historic" attack on some Tantras as being without authority because they are alleged to be modern is according to orthodox views of no validity. The Tantra is eternal (Nitya); the Commentator citing a saying; Purāṇāgamasiddāntaṁ nityam āhur manīshinah. (The teachings of the Purāna and Āgama are by the wise said to be ever-existent.) The Tantras however appear and disappear according as they are revealed or withdrawn. Their authority does not depend on the fact that they were published to men on a particular date but on the Siddhi to which they lead; that is, the actual result flowing from them. This result proves the authority of the Tantra even though it were revealed yesterday. Śiva or Paśupati, Lord of the paśu or animal world and the senses, became all-knowing by His knowledge of the 64 Tantras which are Nitya and which were promulgated for each of the three Krāntās.[1] He at first remained engrossed in the teachings (Jñāna) of the 64 by reason of their greatness. Thereafter (Punah) on 'Thy (the Devī's) insistence' (Tvan-nirbandhāt) "He brought down; (Avātītarat) to this world (Kṣititalam) 'Thy Tantra' (Te tantram) in which are brought together all the four human aims" (Puruṣārtha) or all the Siddhis, which is called 'Svatantra,' which here may mean independent—that is, independent of all Tantras or that whereby the aims of human existence are attained. (Akhilapuruṣārthaghatanāt svatantram). According to Bhāskararāya in the Introduction to his Commentary on the *Nityāṣodaśikarṇava* the Tantra here spoken of

[1] See my Introduction to "Principles of Tantra" where these Tantras are enumerated.

is the *Vāmakeśvara*; others say it is the Jñānārṇava and others again take it to be the Tantrarāja. The Commentator *Lakṣmīdhara* who is opposed to the Uttara Kaula school says that these 64 Tantras or Āgamas as also a portion of the Miśra[1] Vāmācāra are intended for people who seek the attainment of selfish objects through Kāma and Artha and are followed only by Śūdras, Anulomas and Pratilomas (people of crossed and mixed parentage). The twice-born who follow them should be excommunicated for they as also Śūdras of good habits should follow the eight Āgamas which are Śāstras of Liberation (Mokṣadharma). The *Sanatkumāra-Saṁhita* one of the five Āgamas (which I have not seen) is cited by Pandit *Anantakṛṣṇa Śāstri* as saying that outer worship (Bāhyapūja) is performed by Kaulas, Kṣapaṇakas, Kāpālikas and Digaṁbaras and followers of the Itīhāsas and such Āgamas as *Bhairava-Yāmala*. *Lakṣmīdhara* says that "one will incur sin even if one thinks of such men". The inner worship (Antarapūja) practitioners are Brahmavādins followers of the five Āgamas of the good tradition (Śubhāgama-pañcaka) and Jivanmuktas. In this view the Śāstras alleged to be concerned with Kāma and Artha were supplemented by the Mokṣa Śāstras of the Samayā school to which this Commentator belonged, and in which according to him the Śakti Kuṇḍalī is raised to the Śahasrāra for the attainment through this continued practice of Mokṣa. I am not however aware of the authority for the statement, that the Kaula is not a Mokṣa-Śāstra or that Kaula worship is in the Mūlādhāra only. See introduction to my "Serpent Power".

VERSE 32

OH Mother, the following letters with "Hriṁ" at the end of each Kūta of the Mantra, are Thy name and form. These are Śiva, Śakti, Kāma and Kṣiti; then Ravi, Śītakiraṇa, Smara, Haṁsa and Śakra; then Parā, Māra and Hari.

1 See Introduction to "Serpent Power".

Commentary

The author here gives the Hādi Vidyā. See *Trīpurāmahopaniṣat* (Tantrik Texts, XI) Ṛk. 9. The above said letters in each Kūta (group) are the parts of Her name. Śiva=Ha; Śakti=Sa; Kāma=Ka; Kṣiti=La, etc.:

The Mantras are—

Ha Sa Ka La Hrīṁ called the Vāgbhāvakūṭa.

Ha Sa Ka Ha La Hrīṁ called the Kāmarājakūṭa.

Sa Ka La Hrīṁ called the Śaktikūṭa also called Trailokyamohinī.

The whole is called the Trikūṭā or Lopāmudrā Vidya. This Lopāmudrā is the Bīja (seed) of all Mantras. Here the Mantra of Ṣodaśī which is the basis of the Samayā form of worship is indicated. It is called the Pañcadaśākṣara Mantra because the 16th letter which is not mentioned is to be learnt from the Guru. The Mantra contains 4 Pādas or parts. The first Pāda is Agni, Sūrya and Candra; the second the Kriyā, Icchā, Jñāna Śaktis or Viṣṇu, Brahmā, Rudra; the third the Jāgrat, Svapna and Suṣupti states (Avasthā) corresponding to Viśva, Taijasa, and Prājña; Sattva, Rajas, Tamas; and fourthly Parāśakti or Caitanya. Only in outer worship is the *Ṛṣi*, Devatā, etc., of the Mantra known. In the inner worship nothing is known but that which is the object of contemplation.

VERSE 33

Oh Thou Who art Eternal, those who greatly desire the path of Enjoyment and Liberation place "Smara" "Yoni", "Lakṣmī," at the beginning of Thy Mantra, and then with Homa to the mouth of Kula-kuṇḍalinī with hundreds of offerings of poured out fragrant ghee make Japa of Thy Mantra, and attain Liberation in the Śabda Brahman Who is Cit, associated with the Guṇas—Sattva, Rajas and Tamas.

Commentary

"Smara" "Yoni" "Lakṣmi" stand respectively for Ka, E, Ī. These three letters are to be changed for the first three letters in the

Mantra or Vidyā in the preceding verse. In this way the Kādi-Vidyā is formed. See *Tripuramahopaniṣat* Rik 8 and *Bahvrichopaniṣat* (A. A. Tāntrik Texts, XI) and *Lalitātriśatī* and Śaṁkarācārya's commentary thereon. According to some by "Smara" "Yoni" "Kamalā" the Bījas Klīṁ, Hrīṁ, Śrīṁ are meant. Śivāgni is the mouth of Kuṇḍalinī. The "fragrant ghee" is here said to be the current of nectar flowing in Goloka. "Goloka" says the *Gautamīya Tantra* "is the abode of the Supreme Viṣṇu". Liberation (Laya) is absorption in Akṣara or Śabda Brahman; Cintāmaṇi is Citkalā for therein is nectar flowing in Goloka. "Goloka" says the *Gautamīya Tantra* "is the power of all that is desired". The Guṇas of Cit-kalā are Sattva, Rajas, Tamas.

VERSE 34

THOU art the body of Śaṁbhu with two breasts which are the Sun and Moon. Oh Bhagavati, Thou art the all-pervading stainless One; therefore the connection between each of Thee as part and whole is the nature common to both, to wit, the same Lordship and Supreme Bliss.

COMMENTARY

The Devī is the body of Śaṁbhu or Brahman Her Spouse with Whom She is one. Her breasts are Sun and Moon and Her Face (see v. 19 *ante*) is Fire, all three being aspects of Śakti manifesting as Icchā, Jñāna, Kriyā, the three Guṇas and so forth. She is Bhagavatī as possessor of all Lordship (Aiśvarya). "All-pervading" Bhavātmā (*lit.* "self of the universe") that is in the form of the world, Brahmarūpa; therefore all-pervading. They are 'part and whole': for considered singly He is Puruṣa and She is undivided Prakṛti. But as being one Prakṛti-Puruṣa they are the whole. Their common unity lies first in a common Lordship (Aiśvarya) for Samarasa, according to the Commentator, means this: and in a common Supremacy of Bliss (Parānanda); Lordship representing Their creative, maintaining and destructive aspect as Īśvara, and Supreme

मनस्त्वं व्योम त्वं मरुदसि मरुत्सारथिरसि
त्वमापस्त्वं भूमिस्त्वयि परिणतायां न हि परम्
त्वमेव स्वात्मानं परिणमयितुं विश्ववपुषा
चिदानन्दाकारं हरमहिषि भावेन बिभृषे

Bliss Their aspect as Para Brahmam. In this verse is shown the Oneness of Śiva and Śakti as Ādhāra (container) and Ādheya (contained). To adhere to the text the translation should begin "To my mind".

VERSE 35

Oh, youthful spouse of Śiva, Thou art Mind, Ether, Air, Fire, Water, Earth and dost thereby transform Thyself into the universe. Nevertheless there is nothing beyond Thee. By Thy play Thou dost manifest Thy Consciousness and Bliss in the body of the universe.

Commentary

The Commentator says—mind is Paramaśiva's abode, which is Maharloka. By Parama Śiva is here meant Śiva as the creative aspect of the Brahman. Parama Śiva the transcendental Śiva abides in Satyaloka. By "mind" reference is made to the Ājñā Cakra. Ether (Vyoma) is Tapoloka, the place of Sadāśiva. It is to be noted that Consciousness of the Śaiva Sādākhya Tattva is all diffusive. Nāda which corresponds with it is spiritual "sound" or motion and sound in the gross sense is the Guṇa of Ākāśa. Air (Vāyu) is Janaloka, Īśa's abode. Fire (Agni) is Svarloka, Viṣṇu's abode. Water (Āpah) =Bhuvarloka, Rudra's place and Earth (Bhūmi) =Bhūrloka (earth) or Brahmā's abode. The Ṣaṭcakra have subtle and gross aspects. In other words She manifests as (1) the six Devas, Śambhu, Sadāśiva, etc.; (2) whose abodes are Maharloka, etc. (3) which in the grosser Tattvas are represented by Ether, Air, etc. (4) which again have their six centres in the human body, and (5) from the combination of the Principles, Ether, etc., which are in the Cakras the whole universe is made. Kuṇḍalī manifests as the six. But notwithstanding all Her subtle and gross transformations (Tvayi pariṇatāyām) She remains ever the same Cit (Feeling consciousness) and Ānanda (Bliss) for the Ātmā in its nature (Svarūpa) as distinguished from its Powers (Śakti) and their products is the same in all

तवाज्ञाचक्रस्थं तपनशशिकोटिद्युतिधरं
परं शंभुं वन्दे परिमिलितपार्श्वं परचिता
यमाराध्यन्भक्त्या रविशशिशुचीनामविषये
निरालोके लोके निवसति हि भाल किंभुवने ३६

times and places. In the Kaivalya-Kalikā as also in the Ṣaṭ-cakra-nirūpaṇa the place of Water is Svādhiṣṭhāna and of Fire is Maṇipūra. See my "Serpent Power". See v. 9 *ante*.

VERSE 36

OH Mother-Father, I salute Him (Brahmā) who is the form of Śiva with Thy Samayā (Sāvitri) who (Sāvitri) is skilled in dancing in the Mūladhāra Cakra. Her Spouse is Himself skilled in the great dances in which He displays the nine sentiments. By these two, Oh Mother, this world with all its wealth was by Thy mercy created in order to accomplish by mutual help Their joint design.

COMMENTARY

In the six verses beginning with this—the six different aspects of the Devī are described. Here Brahmā the creator and his consort Sāvitrī are spoken of. The Commentator Lakṣmīdhara who is adverse to the Kaula School says that this verse refers to the form of worship in the Mūlādhāra adopted by them and condemns such worship. It is said,[1] according to Samayācāra, that the Mūlādhāra and Svādhiṣṭhāna are Tāmasic centres and worship in them is not permitted. This verse however speaks of the commencement at the lowest centre and is followed by others relating to higher centres. It does not follow that because this verse refers to the Mūlādhāra that it connotes practice in that centre only. In fact this and the following verses describe forms of worship in all the six Cakras. *Acyutānanda* says that this verse speaks of the origin of the Universe from these two. Samayā, he says, means Kalā—a part of the Devī.

VERSE 37

OH Mother, I salute Him (Rudra) who abides ever in the Svadhiṣṭhāna (Cakra) who as Sambarta is Fire. I also sing

[1] I quote Paṇdit Ananta Kṛṣṇa Śāstṛi's notes on this verse. But see as to this, the Introduction to "The Serpent Power".

विशुद्धौ ते शुद्धस्फटिकविशदं व्योमजनकं
शिवं सेवे देवीमपि शिवसमानव्यवसिताम्
ययो कान्त्या यान्त्या शशिकिरणसारूप्यसरणिं
विधूतान्तर्ध्वान्ता विलसति चकोरीव जगती ३

समुन्मीलत् संवित् कमल मकरन्दैक रसिकं
भजे हंस द्वन्द्वं किमपि महतां मानसचरम्
यदालापादष्टादशगुणित विद्या परिणति-
र्यदादत्ते दोषाद् गुणमखिलमद्भ्यः पय इव ३८

the praise of the Great Samayā (*i.e.*, Rudraśakti). When Rudra burns the world with the gaze of His great eyes incensed with wrath it is Thou, Oh Mother, Who dost assuage by Thine eyes moistened with kindness.

Commentary

Having described Brahmā and Sāvitrī in the previous verse the author describes Rudra and Rudrāṇī. Here Rudra and his Śakti are placed in Svādhiṣṭhāna whereas in the Ṣaṭcakranirūpaṇa Viṣṇu and Water are placed there. Some read Janani for Mahatīm.

VERSE 38

I worship the ineffable Viṣṇu Who is dark like the dark-blue raincloud and His Śakti who by Her darkness-destroying radiance adorns Him, as lightning does the cloud. Maṇipūra is where He dwells. He showers His mercy on the three worlds heated by the Sun of Hara.

Commentary

According to some the reading is Smaramihira and not Haramihira (Sun of Hara) and the meaning is 'consumed by the Sun' or power of desire. This verse then says that meditating on the Viṣṇu form of Śiva in the Maṇipūra he who is tortured by the fire of desire gains peace. See last note. "Sun of Hara" : at the dissolution of the worlds twelve Suns (Āditya) appear to consume it. The Śakti is Nārāyaṇī. The sense of this verse is that the people of this world who are being consumed by the fire of their desire attain peace by meditating on Śiva or Brahman in His aspect as Viṣṇu in the Maṇipūra Cakra.

VERSE 39

In Thy Anāhata Lotus I salute the wondrous pair who are Haṁ and Saḥ swimming in the mind of the great, who ever

तव स्वाधिष्ठाने हुतवहमधिष्ठाय निरतं
तमीडे संवर्तं जननि महतीं तां च समयाम्
यदालोके लोकान् दहति महति क्रोधकलिते
दयार्द्रा या दृष्टिः शिशिरमुपचारं रचयति ३९

delight in the honey of the blooming lotus of knowledge. A Sādhaka by meditation thereon becomes the knower of the eighteen sciences and discriminates that which is of worth from that which is faulty (like the swan which sips) the milk alone from water (with which it is mingled).

Commentary

Here the Author speaks of Īśvara and his consort. Haṁ is "Male" or Śiva; Sah is "Female" and Śakti. Śiva-Śakti are therefore Haṁsa which combined means a swan. They swim in or manifest in the mind, of the great. The Sanskrit word is Haṁsa-dvandva 'the Haṁsah two or pair' or 'Haṁsah in which there are or which is made up of two'. *Cf.* Puṁ-prakrityātmako haṁsa tadātmakam idam jagat; that is Haṁsa is both Male (Puṁ) and Female (Prakṛiti) and this world is made of and pervaded by them. Śiva is here the combined Puruṣa-Prakṛti. See v. 1, *ante*. The Lotus feet of knowledge (Jñāna) or consciousness in which they delight is spiritual consciousness. It is blooming. The Śaivas speak of the supreme state as Sphurattā or (perfect) blooming and this is shared by the great in whose minds they manifest. The Haṁsa (swan or goose) is said in Sanskrit literature to have the capacity of drinking up the milk from the water with which it is mingled. So also the wise discriminate what is of worth from the worthless: the right from wrong: the enduring from what is transitory.

The 18 Vidyās, or Sciences as enumerated in Viṣṇu Purāṇa, are:

(1) Śikṣa, (2) Kalpa, (3) Vyākaraṇa, (4) Nirukta, (5) Jyotiṣa, (6) Chandas, (7) Ṛgveda, (8) Yajurveda, (9) Sāmaveda, (10) Atharvaveda, (11) Mīmāṁsa, (12) Nyāya, (13) Dharmaśāstra, (14) Purāṇa, (15) Āyurveda, (16) Dhanurveda, (17) Gandharvaveda, and (18) Arthaśāstra.

VERSE 40

I SALUTE Śiva, white and transparent as a crystal, of ethereal form abiding in Thy Viśuddha lotus and the Devī Who is

तटित्वन्तं शक्त्या तिमिर परि वृत्ति स्फुरणया
स्फुरन्नाना रत्ना भरण परिणद्धेन्द्र धनुषम्
तव श्यामं मेघं कमपि मणिपूरैक शरणम्
निषेवे वर्षन्तम् हरमिहिर तप्तं त्रिभुवनं

one with Him. The world freed of its inner darkness by their radiance which is like unto that of the rays of the moon rejoices as does the Cakori bird (in the rays of the moon).

Commentary

Śiva here is in His androgyne aspect, as Sadāśiva. The mythical Cakora bird satisfies its hunger by eating the rays of the Moon. As such bird flying towards the moon gets pleasure in drinking the moonlight, in like manner by the contemplation of Deva and Devī, a Sādhaka gets Brahma Bliss. This is the Arddhanārīśvara form (Mūrti). The darkness of him who contemplates Sadāśiva is dispelled. " Devī who is one with " (Śivasamānavyasaninī). The term means who enjoys the same as Śiva does. " Samānavyasaninī " refers to the creation by them of the universe. They are then as to this in Sāmarasya. Yet beyond is the changeless Paramaśiva.

Some read Vyomàjanakaṁ for Vyomasadṛśaṁ and say that they are Lords of Vyoma (Ether) as the Cause thereof.

VERSE 41

I SALUTE Paraśaṁbhu, abiding in Thy Ājñācakra, lustrous as millions of Moons and Suns with whom is united Supreme Cit-Śakti. Men worship with devotion, Him who dwells in the region of Light which needs no light and which is beyond the lights of Sun, and Moon and Fire.

Commentary

Here Parama Śiva and His consort Cit-Śakti are spoken of. Paraśaṁbhu is Parama Śiva; for worship and Siddhi in the Ājñā lead to this. Worship is in Ājñā but the Deity is conceived as being beyond in the Sahasrāra, and His reflection in Ājñā. Sun, Moon and Fire shed their rays only on the six Cakras. They do not reach the Sahasrāra, the " shining abode " (Bhāloka) of Cidānanda. The

तवाधारे मूले सह समयया लास्य परया
तवात्मानं वन्दे नव रस महा ताण्डव नटम्
उभाभ्यामेताभ्यामुदयविधिमुद्दिश्य दयया
सनाथाभ्याम् जज्ञे जनकजननीमज्जगदिदम्

Gītā-tattva says " There does not shine the Sun nor Moon nor Fire. By knowing It, man does not return. That is My supreme abode which is beyond all."

> Na tatra bhāsayate suryo na śaśāṁko na pāvakah,
> Yaj jñātvā na nivarttante tad dhāma paramaṁ mama.

This place is " lightless " in the sense that it requires no other light whether Sun, Moon or Fire. It is Light (Prakāśa) Itself for It is pure Cit. It is the abode of Cidānanda (Consciousness-Bliss). By meditation thereon that Brahma-knowledge arises which is liberation from all the Hierarchies of suffering forms. Some read the last six verses beginning with this verse which deals with the Ājñā-Cakra. The remaining verses constitute that part of the poem which is called Saundaryalaharī " Wave of Beauty " since it describes the bodily perfections of the Devi's form (Sthūlarūpa). At this verse therefore the Ānandalaharī closes.

HERE ENDS THE WAVE OF BLISS

ॐ

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचिता

आनन्दलहरी

कैवल्याश्रमविरचितया सौभाग्यवर्धन्याख्यया टीकया सहिता

सौभाग्यवर्धनी

शब्दायमानतिमिरावलिसेव्यमाननिष्यन्दमानतिमिरोर्ध्वगसांध्यरागम् ।
विघ्नान्धकारतरणिं तरुणार्कशोणं वन्देऽर्धनागनरयोरवियोगयोगम् ॥ १ ॥
कुण्डलितकुन्तलालीकर्तरिकाकृत्यमाननवभानोः ।
शकलमिव शोभमानं वन्दे सीमन्तरागमम्बायाः ॥ २ ॥
रमणीवामदेहाय रजताचलवासिने ।
रसाधरेन्द्रचापाय रमाकान्ताय ते नमः ॥ ३ ॥
वृश्चते दुश्चरित्राणां वृद्धिं भारकरीं भुवः ।
बृन्दावनविहाराय वृष्णीनां पतये नमः ॥ ४ ॥
श्रीशंकराचार्यकृते स्तवेऽस्मिंष्टीकां चिकीर्षोर्मम मन्दबुद्धेः ।
विदूषकस्येव वचोऽस्तु युष्मद्धासाय सन्तोऽस्मि तथापि धन्यः ॥ ५ ॥

भगवान् परमकारुणिकः शंकरावतारः शंकराचार्यः शिवशक्त्योरभेदं ज्ञापयितुं सकलप्रपञ्चसाक्षिण्याः ब्रह्माविनाभूतचिच्छक्तेः स्तुतिद्वारा मातृकादिमन्त्रानुद्धरति—

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ।
अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्च्यादिभिरपि
प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति ॥ १ ॥

शिव इति । जन्ममरणाद्यनेकक्लेशसंचयैरुपचीयमानतापत्रयरूपामङ्गलाभावाच्छिवः सदा मङ्गलरूपः चिद्विलाससमुल्लसितपरमानन्दनिर्भरः, एतादृशः शक्त्या कर्तुमकर्तुमन्यथा-कर्तुं च प्रभवन्त्या सामर्थ्यविशेषस्फूर्त्या यदि युक्तो भवति, तदा प्रभवितुं प्रभुर्भवितुं शक्तो भवति समर्थो भवति, सर्वोत्कृष्टो भवतीति यावत् । विपक्षे बाधकमाह— **न चेदेवमिति ।** न चेदेवं देवः अप्रतिहतक्रीडः स्पन्दितुं चलितुमपि न कुशलः न क्षमः । अतः कारणात्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्च्यादिभिरप्युपासनीयाम् । आदिशब्देन मनुचन्द्रादयः । तदुक्तं **मानसोल्लासे**—

"विष्णुः शिवः सुरज्येष्ठो मनुश्चन्द्रो धनाधिपः ।
लोपामुद्रा तथागस्त्यः स्कन्दः कुसुमसायकः ॥
सुराधीशो रौहिणेयो दत्तात्रेयो महामुनिः ।
दुर्वासा इति विख्याता एते मुख्या उपासकाः ॥"

इति । **ज्ञानार्णवेऽपि**—

"मनुश्चन्द्रः कुबेरश्च मन्मथस्तदनन्तरम् ।
लोपामुद्रा तथागस्त्यः स्कन्दो विष्णुस्तथा शिवः ॥
दत्तात्रेयो मुनिः शक्रो दुर्वासाश्च त्रयोदश ।
उपासते महाविद्या द्वादशोक्तास्तवानघे ।
त्रयोदशाक्षरी विद्या दुर्वासोपासिता प्रिये ॥"

इति । प्रणन्तुं नमस्कर्तुं स्तोतुं वाप्यकृतपुण्यः कथं प्रभवति समर्थो भवति ? एतावता सृष्टिस्थितिसंहृतिकर्तॄणां हरिहरादीनां स्वस्वकृत्येषु शक्त्या विना कर्तृत्वायोगात्सृष्ट्यादौ त्वमेव हेतुः, त्वत्परतन्त्रास्तेऽपि इति भावः । तदुक्तं **मार्कण्डेये**—

"सृष्टिस्थितिविनाशानां शक्तिभूते सनातनि ।
गुणाश्रये गुणमयि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥"

इति । एतादृश्या अनेकजन्मार्जितसुकृतराशिरेव तव प्रणामे स्तुतौ पूजाजपध्यानेष्वप्यधि-कारी भवति, नान्यः । तदुक्तं **शारदातिलके**—

"पूर्वजन्मकृतैः पुण्यैर्ज्ञात्वेमां परदेवताम् ।
पूजयेदागमोक्तेन विधानेन समाहितः ॥"

इति । तथा च येऽन्ये त्वदतिरिक्ता देवतागणा भक्तेभ्यो भुक्तिं मुक्तिं च ददते, तेऽपि शक्तिरूपया त्वयैवानुगृहीता उपासकेभ्य उपासनानुरूपाणि फलानि ददते । त्वमेव फलदात्री सर्वत्र । येन केनापि प्रकारेण या काचिद्देवतोपास्यते, तदुपासना त्वदुपासनैवेति पर्यवस्यति । तदुक्तं **मानसोल्लासे**—

"येऽपि ब्रह्मादयो देवा भवन्ति वरदायिनः ।
त्वद्रूपां शक्तिमासाद्य ते भवन्ति वरप्रदाः ।
तस्मात्त्वमेव सर्वत्र कर्मणां फलदायिनी ॥"

इति । एतादृश्या शक्त्या सह शिवस्याविनाभावो भवतीति परमार्थतः शक्तिशक्तिमतोरभेद इति तात्पर्यार्थः । तदुक्तं **कूर्मपुराणे**—

"शक्तिशक्तिमतोर्भेदं वदन्त्यपरमार्थतः ।
अभेदमनुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ॥"

इति । परे तत्रापारमार्थिकं भेदमापादयन्ति; 'तन्तुमान् पटः' 'मृद्वान् घटः' इतिवत् । शिवः शक्तियुक्तः प्रभवति, न शक्तिवियुक्तः कदाचिदपि । तथा च यैव शक्तिः सैव शिवः, य एव शिवः स एव शक्तिः, उपासकानां वासनाभेदेन शिवः शक्तिरिति भेदकल्पना, यथा चित्रविशेषे तत्तद्द्वारूनाभेदेन कदाचिद्गजप्रतीतिः कदाचिद्वृषभप्रतीतिरित्यादि । तदुक्तं **परिमले**—

"आलेख्यविशेष इव गजवृषभयोर्द्वयोः प्रतिभासम् ।
एकस्मिन्नेवार्थे शिवशक्तिविभागकल्पनां कुर्मः ॥" इति[1] ।

[1] परिमले; महार्थमञ्जरीव्याख्यायामित्यर्थः । तत्रस्थेयं मूलकारिका—

आळक्खविसेसस्सिअ गअवुसहाणं दुवेण पढिभासम् ।
एकस्सिं चिअ अत्थे सिवसत्तिविहाअकप्पणं कुणिमो ॥
(महार्थमञ्जरी, गाथा २८)

अथ वा शिवः शक्त्या युक्तः। शक्तिरेकारः कामबीजम्। "मादनं तदधः शक्तिस्तदन्ते बिन्दुमालिनी", इति **चतुःशत्याम्**। स चैकारः अकारेकारद्वयक्षरात्मकः। तेनाक्षरद्वयमेव गृह्यते। तद्युक्तः वर्णव्यत्ययेन अकारेकारयुक्तो यदि भवति, तदा प्रभवितुं शक्तो भवति। न चेदेवं देवोऽपि स्पन्दितुमपि न कुशलः, ताल्वोष्ठपुटस्पन्दनोच्चारणयोग्योऽपि न भवति, श् व् इति व्यञ्जनमात्रावशेषात्। अतस्त्वामाराध्यामित्यन्तार्थः पूर्ववदेव। एतावता त्वया वशीकृतः शिवस्त्वन्मय एव, परमार्थतो न भेदलेशोऽप्यस्तीति भावः। तदुक्तं **चिद्गगनचन्द्रिकायाम्**—

"अम्ब तावकपदद्वयार्चकस्त्वन्मयो भवति नात्र विस्मयः।
यस्त्वयैष विवशो वशीकृतः शक्तिरेव समभूच्छिवः स्वयम्॥"

इति। हरिरपि त्वन्मय एव। तदुक्तं **मानसोल्लासे**—

"हरं त्यक्त्वा हरिरभूद्धरिरेव तवाम्बिके।
स्फुरच्छक्तिः पुनरभूदपरः संधियोगतः॥"

इति। श्लोकार्थः स्पष्टः। तथापि गुरुमुखादवगन्तव्यः॥

अथ मातृकादिमन्त्रोद्धारक्रमो रहस्यार्थ उच्यते—शिवः ककारादिः क्षकारान्तो वर्णसमूहः पञ्चत्रिंशद्वर्णात्मकः समस्तव्यस्तरूपेण षट्त्रिंशत्तत्वात्मकः। शक्तिः अकारादिषोडशस्वरसमूहः। षट्त्रिंशत्तत्वात्मको व्यञ्जनसमूहः शिवः षोडशस्वररूपया शक्त्या युक्तो यदि भवति तदा प्रभवितुं वेदादिविद्यारूपेण शब्दार्थसृष्टिं स्पष्टीकर्तुं शक्तो भवति। न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि न पटुः ताल्वोष्ठपुटव्यापारशून्यः अकिंचित्करः। अतस्त्वामाराध्यामित्यादिः स्पष्टार्थः। एतादृशोऽपि शिवस्त्वन्मय एव, मातृकारूपत्वात्। मातृकातिरिक्तशब्दार्थसृष्टेरभावाच्छब्दार्थसृष्टिः सर्वा त्वदधीनेति भावः। तस्माच्छिवशक्तिमयाः सर्वे वर्णाः। तदुक्तं **शारदातिलके**—

"विना स्वैरस्तु नान्येषां जायते व्यक्तिरञ्जसा।
शिवशक्तिमयान् प्राहुस्तस्माद्वर्णान् मनीषिणः॥"

इति । **मातृकाहृदयेऽपि**—

" ककारादिक्षकारान्ता वर्णास्ते शिवरूपिणः ।
समस्तव्यस्तरूपेण षट्त्रिंशत्तत्त्वविग्रहाः ॥
अकारादिविसर्गान्ताः स्वराः षोडश शक्तयः ।
नित्याषोडशकात्मानः परस्परममी युताः ॥
शिवशक्तिमया वर्णाः शब्दार्थप्रतिपादकाः ।
शिवः स्वरपराधीनो न स्वतन्त्रः कदाप्यसौ ॥
स्वराः स्वतन्त्रा जायन्ते न शिवस्तु कदाचन ।"

इति । इति मातृकोद्धाररूपार्थः ॥ (१)

अथ विद्याप्रासादपदोद्धारः—शिवो हकारः । तदुक्तं **रुद्रयामले**—

" शक्तिः प्राणश्च जीवश्च मन्त्रो नादः शिवो रविः ।
कषोल्क इति संज्ञाः स्युर्हकारस्य शिवोदिताः ।"

इति । शक्तिः शक्तिकूटं बालाविद्यायास्तृतीयमक्षरम् । तदुक्तं **त्रिपुरार्णवे**—

" वाग्भवं प्रथमं बीजं कामराजं द्वितीयकम् ।
तृतीयं शक्तिकूटाख्यं निगमत्रितयोद्धृतम् ।
इत्थं कुमारीविद्याया बीजत्रयमुदीरितम् ॥ "

इति । तया युक्तो यदि भवति तदा प्रभवितुं शक्तो भवति । न चेदेवं देवः स्पन्दितुमपि न कुशलः ताल्वोष्ठपुटस्पन्दनव्यापारेण व्यक्तीभवितुं समर्थः । किं पुनर्मन्त्ररूपतां प्राप्तुम् । उत्तरार्धार्थः पूर्ववदेव योजनीयः । इति प्रासादपदोद्धाररहस्यार्थः ॥ (२)

अथानुत्तरमन्त्रोद्धारः—शिवः अकारः । तदुक्तं **संकेतपद्धत्याम्**—" अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः " इति । शक्तिर्विसर्गः । तदुक्तं **शिवदृष्टौ**—

" अहं बिन्दुर्विसर्गस्त्वमावयोर्योगतः परः ।
प्रकाशितोऽनुत्तराख्यो वर्णो वर्णेष्वनुत्तरः ॥ "

इति । **शारदातिलकेऽपि**—"बिन्दुः पुमान् रविः प्रोक्तः सर्गः शक्तिर्निशाकरः" इति । तया यदि युक्तो भवति, तदा प्रभवितुं शक्तो भवति सर्ववर्णपदवाक्येष्वप्यनुत्तरत्वेन प्रकाशमानो भवति, साक्षान्निरतिशयानन्दसुन्दरश्चिच्छक्तिसमवेतो ब्रह्मैव भवति । तथा च **श्रुतिः**—'अ इति ब्रह्म' इति । न चेदेवं देवो न भवति, देवतारूपचिच्छक्तिविलासाभावात् । तदुक्तं **वासिष्ठरामायणे**—

"न देवः पुण्डरीकाक्षो न च देवस्त्रिलोचनः ।
अकृत्रिममनाद्यन्तं देवनं देव उच्यते ॥"

इति । स्पन्दितुमपि न कुशलः केवलं शून्यरूपाकारः पर्यवस्यति । तदुक्तं **योगिनीहृदये**—

"शून्याकाराद्विसर्गान्ताद्बिन्दुप्रस्पन्दसंविदः ।
प्रकाशपरमार्थत्वात्स्फुरत्तालहरीयुतात् ।
प्रसृतं विश्वलहरीस्थानं मातृत्रयात्मकम् ॥"

इति । आदिपर्वणि **महाभारतेऽपि**—

"ऋतस्य दातारमनुत्तरस्य निधिं निधीनां चतुरन्वयानाम् ।
ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीयं ते वै लोकान्निविशन्त्यप्रतिष्ठान् ॥"

इति । अतस्त्वामित्यर्धं पूर्ववदेव योजनीयम् । हरिहरविरिञ्च्यादयोऽप्यनुत्तरमेवोपासत इति तात्पर्यार्थः । अथ वा हरिहरविरिञ्चयो गायत्रीरूपाः, गायत्र्यास्त्रिमूर्तिरूपत्वात् । तथा च **याज्ञवल्क्यः**—

"प्रातर्ब्रह्मस्वरूपा स्यान्मध्याह्ने रुद्ररूपिणी ।
सायं विष्णुस्वरूपेयं गायत्री त्रायते भयात् ॥"

इति । इति गायत्र्यादिमन्त्रैराराध्याम् । एतावता गायत्र्यादयो मन्त्रा वेदादिसकलविद्याः । किं बहुना ? यत्किंचिच्छब्दजालं जगति वृत्तं वर्तमानं वर्तिष्यमाणं तत्सर्वमप्यनुत्तररूपे स्वरप्रत्याहारे मग्नम् । एतादृशानुत्तरतत्त्वरूपिणीं त्वां प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति । तदुक्तं **शिवदृष्टौ**—

"प्रत्याहृताः स्वरा देवि षोडशानुत्तरे मनौ ।
अकारस्य विसर्गेण सहाद्यन्तस्य मेलनात् ॥
वैदिकं लौकिकं वापि यत्किंचिच्छब्दजालकम् ।
अनुत्तरेण तत्त्वेन सकलं कबलीकृतम् ॥"

इति । इत्यनुत्तरोद्धारः ॥ (३)

अथ वाग्वादिनीविद्योद्धारः—शिवो हकारः शक्त्या युक्तः शक्तिरूपाकारेण युक्तः शक्तिश्चासावा चेति कर्मधारयः । तेन द्व्यक्षरी वाग्वादिनीविद्या भवति । एतदुक्तं **मन्त्रनारायणीयान्तर्गत**वाग्वादिनीमन्त्रोद्धारे **विद्यार्थप्रकाशिकायाम्**— "अनन्तो लकुलीशश्च विद्या वाग्वादिनी मता" इति । यदि भवति प्रभवितुं शक्तस्तदा भवति वाग्वादिनीविद्यारूपेण वेदादिसमस्तविद्याद्योतको भवति । न चेदेवं हकारमात्राव-शेषेण न देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि, स्तम्भायमानः केवलं शोकमोहच्छन्नो भयादिद्योतक एव स्यात् । अतस्त्वामाराध्यामित्युत्तरार्धस्यार्थः स्पष्टः । इति वाग्वादिनीविद्योद्धारः ॥ (४)

अथ शैवपञ्चाक्षरीविद्योद्धारः—शिवः शक्त्या युक्तः, शक्तिरेकारः । तेन चतुर्थीविभक्तिः 'ङे' इत्यत्र ङकारलोपे 'ए' इति भवति । तद्युक्तो यदि भवति तदा प्रभवितुं शक्तो भवति, नम इति शक्तियुक्तो भवति । तदुक्तं **स्कान्दपुराणे**—

"प्रणवो बीजमाख्यातं नमः शक्तिरुदीरिता ।
ऋषिः स्याद्वामदेवोऽस्य पङ्क्तिश्छन्द उदाहृतम् ।
पार्वतीवल्लभः साक्षाद्देवतात्र सदाशिवः ॥"

इति । न चेदेवं देवः स्पन्दितुमपि न कुशलः । प्रातिपदिकमात्रावशेषान्मन्त्ररूपतया फलदानासमर्थः स्यात् । अतस्त्वामाराध्यामित्याद्यर्थः पूर्ववदेव योजनीयः ॥ इति शैवपञ्चाक्षरीविद्योद्धारः ॥ (५)

अथ पाशादित्र्यक्षरीविद्योद्धारः—शिव आकारः, शक्तिर्बिन्दुः, तद्युक्तो यदि भवति तदा प्रभवितुं शक्तो भवति । न चेदेवं देवः स्पन्दितुमपि न कुशलः । अतः

त्वा त्वां शक्तिं भुवनेश्वरीं आमा सबिन्दुकाकारेण। हकाररेफौ सबिन्दुनेकारेण सह शक्तिर्भुवनेश्वरी। हरिहरविरिञ्च्यादिभिः, हरिहरविरिञ्च्यादयः प्रणवरेफक्ककाराः। तेषां विलोमयोजनेनाङ्कुशबीजं भवति। अत एव विरिञ्च्यादिभिरित्युक्तम्। हरिश्च हरश्च हरिहरौ, विरिञ्चिश्चासावादिश्च विरिञ्च्यादिः हरिहरौ विरिञ्च्यादिश्च हरिहरविरिञ्च्यादयः। तैश्च सहाराध्यां प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति? अनेनाद्यन्तप्रधानयुक्तोऽयं मन्त्र इति सूचितम्। तदुक्तं **शारदातिलके** पूजामुक्त्वा—

"इत्थं संपूजयन् देवीं साक्षाद्वैश्रवणो भवेत्।
ईड्यते सकलैर्लोकैस्तेजसा भास्करोपमः॥
. . . .
अनेनाधिष्ठितं गेहं निशि दीपशिखाकुलम्।
दृश्यते प्राणिभिः सर्वैर्मन्त्रस्यास्य प्रभावतः॥"

इति। इति पाशादित्र्यक्षरीविद्योद्धारः (६) इति प्रथमपद्यार्थः॥ १॥

'प्रणान्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति' इत्युक्तम्। त्वया मां स्तोतुं, मत्स्वरूपं मत्प्रभावं ज्ञात्वा स्तुतिः करणीया किं मत्स्वरूपं ज्ञातम्, को वा मत्प्रभावो ज्ञातः? इत्यत्रोत्तरमाह—

तनीयांसं पांसुं तव चरणपङ्केरुहभवं
विरिञ्चिः संचिन्वन् विरचयति लोकानविकलम्।
वहत्येनं शौरिः कथमपि सहस्रेण शिरसां
हरः संक्षुद्यैनं भजति भसितोद्धूलनविधिम्॥ २॥

तनीयांसमिति। तनीयांसं सूक्ष्मं तव चरणपङ्केरुहभवं पांसुं रजःकणं विरिञ्चिः संचिन्वन् एकीकुर्वन् विरचयति सृजति लोकान् चतुर्दशभुवनानि। तव चरणप्रणामतः शिरसि लग्नैः पांसुभिः संचितैः सर्वान् लोकान् सृजति। अविकलं यथा भवति तथा निर्व्याजेनेत्यर्थः। एनं पांसुं शौरिः विष्णुः शेषरूपः शिरसां सहस्रेण वहति। पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णं भूमिरूपं तव चरणपङ्केरुहभवं

मकरन्दकणं कथमपि वहतीत्यर्थः। हरः, हरतीति हरः संहर्ता, संक्षुद्य; चूर्णीकृत्य, भसितोद्धूलनविधिं; भस्मस्नानविधिना भस्मोद्धूलनविधिं करोति। पृथिव्यादिपञ्चभूतानि भस्मसात्करोतीत्यर्थः। तथा च भस्मस्नानमन्त्रः—"अग्निरिति भस्म, वायुरिति भस्म, जलमिति भस्म, स्थलमिति भस्म, व्योमेति भस्म, सर्वं ह वा इदं भस्म, मन एतानि चक्षूंषि भस्मानि" इति। एतावता पृथिव्यादिपञ्चभूतानि तव चरणपङ्केरुहभवमकरन्दकणाः, एतादृश्यास्तव स्वरूपं प्रभावं वेत्तुं शिव एव समर्थः। को वा अस्मदादिर्वराक इति भावः। तदुक्तं भगवता **दत्तात्रेयेण** योगिना—

"यत्पादपद्ममकरन्दकणा धरित्री
यन्मध्यवर्तिविवरं गगनं समग्रम्।
यद्गात्रसङ्गिकिरणत्रसरेणुरर्क-
स्तस्यास्तवाम्ब वपुषो मितिरीशवेद्या॥"

इति। चरणान्येव पङ्केरुहाणि। चरणाश्चत्वारः शुक्लरक्तमिश्रनिर्वाणा इति। तत्र सत्त्वप्रधानः शुक्लः, रजःप्रधानो रक्तः, तमःप्रधानो मिश्रः, गुणातीतो निर्वाणः। तेषां ध्यानस्थानानि—शुक्लरक्तयोराज्ञाचक्रं द्विदलम्, मिश्रस्य हृत्कमलम्, निर्वाणस्य सहस्रदलं द्वादशान्तस्थम्। शुक्लरक्तयोः ब्रह्मविष्णू ध्येयौ, मिश्रे रुद्रः, निर्वाणे साक्षात्परमानन्दनिर्भरः सदाशिवरूपः सहस्रदलकमलकर्णिकारूपः चन्द्रमण्डलगलत्सुधाभिराप्लाव्यमानश्चिन्तनीयः। तथा च श्रुतिः—"चरणं पवित्रं विततं पुराणम्। येन पूतस्तरति दुष्कृतानि। तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः। अति पाप्मानमरातिं तरेम। लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम्। ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महस्वत्। चरणं नो लोके सुधितां ददातु।" इति। तथा च तव रक्तचरणपङ्केरुहभवं पांसुं रजोगुणं संचिन्वन् विरिञ्चि लोकान् सृजति। विष्णुः शुक्लचरणपङ्केरुहभवं पांसुं सत्त्वगुणं संचिन्वन् एनं विधिसृष्टं प्रपञ्चं शिरसां सहस्रेण वहति। प्रपञ्चभारं वहति धत्ते, रक्षतीत्यर्थः। हरः मिश्रचरणपङ्केरुहभवं पांसुं तमोगुणं संचिन्वन् विधिसृष्टप्रपञ्चं चूर्णीकृत्य भसितोद्धूलनविधिं भजति। तदुक्तं **दत्तात्रेयेण** महायोगिना—

“ भ्रूमध्यगौ विधिहरी तव रक्तशुक्लौ
　　पादौ रजोऽमलगुणौ खलु सेवमानौ ।
सृष्टिस्थिती वितनुतो हृदये तृतीय-
　　मङ्घ्रिं भजन् हरति विश्वमुदग्रमुग्रः ॥
तुर्यं तवाम्ब चरणं निरुपाधिबोधं
　　सान्द्रामृतं शिवपदे सततं नमामि ॥ ”

इति । सांप्रदायिको रहस्यार्थो गुरुगम्यः । इति द्वितीयपद्यार्थः ॥ २ ॥

तर्हि मम स्वरूपं न जानासि, नाप्यनुभावम् , अज्ञः त्वं मूर्खः जडः दरिद्रः ; अत एव पूजायामसमर्थः, अनवरतसंसारासक्तः जन्ममरणादिक्लेशसमुद्रे मग्नो मां कथं स्तौषीति प्रश्नस्योत्तरमाह—

अविद्यानामन्तस्तिमिरमिहिरोद्दीपनकरी
　　जडानां चैतन्यस्तबकमकरन्दस्रुतिस्रुतिः ।
दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जन्मजलधौ
　　निमग्नानां दंष्ट्रा मुररिपुवराहस्य भवति ॥ ३ ॥

अविद्यानामिति । अविद्यानाम् न विद्यते विद्या येषां ते अविद्याः, तेषामन्तस्तिमिरमनेकजन्मसंचितं दुर्वासनासमासादितमहं ममेति बुद्धिविजृम्भितता-पत्रयसंपादितमज्ञानं तस्य मिहिरोद्दीपनकरी सूर्योन्मीलनकरी ; तन्नाशकविद्योद्बोधिनीति यावत् । क्वचित्पाठः—तिमिरमिहिरद्वीपनगरीति । मिहिराणां द्वीपं द्वादशादित्यानां भूमिस्तत्र नगरी तेषां निजवसतिः ; द्वादशादित्या यत्र युगपदुदयं प्राप्नुवन्ति तादृशद्वीपनगरी । यतः सर्वदा परिभ्रमणं कुर्वतः सूर्यस्य गिरिकुहरकोटराद्यन्तर्गततिमिरनाशकत्वं नास्ति, ततः तदपेक्षयाप्यधिकतरप्रकाशकारिणीत्यर्थः । जडानाम् ; कर्तव्याकर्तव्यबुद्धिप्रकाशशून्यानाम् , चैतन्यस्तबकः उत्तरोत्तरलोकोत्तर-बुद्धिचमत्कारव्यतिकरः तस्य मकरन्दस्रुतिः सहृदयविद्वज्जनानन्दसंदोहसंपादकरस-विशेषधारा तस्याः स्रुतिः सरणिः । दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका ; चिन्तामणिमयी

माला। जन्मजलधौ ; जन्मेत्युपलक्षणम्, जन्ममरणादिबहुविधक्लेशसंचयवीचिमालिनी-मग्नानाम्, मुररिपुवराहस्य ; विष्णुरूपादिवराहस्य, दंष्ट्रा ; तदुद्धारकारी भवति। एतादृश्यास्तव स्तुतौ प्रवृत्तस्य मम अविद्याजडस्य दारिद्र्यं जन्ममरणादिक्लेश-समुद्रोन्मज्जनानि न सन्ति ; सर्वथेति भावः। एतावता—

"बालार्ककोटिरुचिरां स्फटिकाक्षमालां
कोदण्डमिक्षुजनितं स्मरपञ्चबाणान्।
विद्यां च हस्तकमलैर्दधतीं त्रिनेत्रां
ध्यायेत्समस्तजननीं नवचन्द्रचूडाम्॥"

इति कामराजमातृकादेवता सूचिता भवति। आदौ श्रीविद्योपासकानां कामराज-मातृकान्यासस्यावाश्यिकत्वात्तस्या ध्यानं सूचितम्। अथ वा त्रयाणां वेदानां पुरा त्रिपुरेति वाग्भवबीजस्य त्रिपुरारूपतयोक्तत्वात् तदेव बीजं सूचितम्। तथा हि—ऋग्वेदसामवेदयोरादिवर्णावकारौ। तथा यजुर्वेदस्यादिवर्ण इकारः। सामवेदादि-वर्णयजुर्वेदादिवर्णयोः संधौ कृते एकारो भवति। पुनः ऋग्वेदाकारस्य एकारेण संधौ कृते ऐकारो भवति। तेन अर्धेन्दुना सहितः स वाग्भवो भवति। तदुक्तं कादिमते—

"अकारादिः सामवेदो ऋग्वेदस्तु तदादिकः।
यजुर्वेद इकारादिस्तेषां संयोगतः शुचिः॥
तन्निष्पत्तिं शृणु प्राज्ञे प्रोक्तादुद्धारतः क्रमात्।
विलिख्य योजयेत्पूर्वं शब्दशास्त्रानुसारतः॥
गुणसंध्या ऋग्यजुषोस्ततस्तेनापरं तथा।
वृद्धिसंध्या समायुञ्ज्यादित्युत्पन्नं शुचेर्वपुः॥
तेन त्रयीमयी विद्या कार्यकारणयोगतः।
. . . .
बिन्दुसर्गात्मनोरैक्यरूपा सा त्वावयोर्वपुः॥
तेन बीजेन विश्वात्मरूपता सम्यगीरिता।"

इति। प्रथमाकार अविद्यानिवर्तकः, द्वितीयो जडतानिवर्तकः, इकारः कामितफलदः, अर्धेन्दुः कैवल्यदः, तेन वाग्भवरूपता प्रतिपादिता परदेवतायाः। तदुक्तं **त्रिपुरार्णवे**—

"हरत्यज्ञानमज्ञानाज्जडिमानमतः पुनः।
इतः कामान् वितनुते कैवल्यं कलया विधोः॥
वाग्भवं प्रथमं बीजं वेदानां पुरतो यतः।
त्रिपुरासंज्ञया भद्रे त्वद्रूपा विश्वविग्रहा॥
वाच्यवाचकरूपेण व्याप्नोत्यमितवैभवम्।"

इति। इति तृतीयपद्यार्थः॥ ३॥

यदि स्तुतिं कर्तुं प्रवृत्तोऽसि मम स्तुत्या किम्? मदन्या देवतागणाः हरिहरगणेशादयः प्रत्यक्षतो वराभयकराः सन्ति तान् स्तुहि; तेषां स्तुत्या समीहितं भविष्यतीत्यत आह—

त्वदन्यः पाणिभ्यामभयवरदो दैवतगण-
स्त्वमेका नैवासि प्रकटितवराभीत्यभिनया।
भयात्त्रातुं दातुं फलमपि च वाञ्छासमधिकं
शरण्ये लोकानां तव हि चरणावेव निपुणौ॥ ४

त्वदन्य इति। श्लोकार्थः स्पष्टः। सत्यमुक्तं वराभयकरा त्वं न भवसि। वराभययोः कृत्यं भयात् त्राणं समीहितफलवितरणं च। एतद् द्वयमपि तव चरणावेव दातुं निपुणौ। त्वदन्यदैवतेषु नटानामिव वराभयाद्यभिनयमात्रम्। तथा तवाभिनयो नास्ति। किं च, अन्यदैतगणा उपासिताः वरेण शरीरपोषणेन यावद्वाञ्छितं तावदेव ददते। तव चरणौ वाञ्छिताद्प्यधिकं वितरतः; यतस्त्वं लोकानां शरण्या; येऽप्यन्ये दैवतगणाः तेषामपि त्वमेव शरण्या। ते तु प्रतिदिन-मुत्पत्तिप्रलयाभ्यामवसीदन्ति। तस्मात्तव स्मृतिर्निश्चलसिद्धिदायिनीति भावः। तदुक्तं **क्रमस्तुतौ**—

"ईशत्त्वभावकलुषाः कति नाम सन्ति
ब्रह्मादयः प्रतिदिनं प्रलयाभिभूताः ।
एकः स एव जननि स्थिरबुद्धिरास्ते
यः पादयोस्तव सकृत्प्रणतिं करोति ॥"

इति । इति चतुर्थश्लोकार्थः ॥ ४ ॥

तर्हि मम प्रभावः कुत्र दृष्टः, यद्दृष्टान्तेन मम स्तुतिरारब्धेत्यत आह—

हरिस्त्वामाराध्य प्रणतजनसौभाग्यजननीं
पुरा नारी भूत्वा पुररिपुमपि क्षोभमनयत् ।
स्मरोऽपि त्वां नत्वा रतिनयनलेह्येन वपुषा
मुनीनामप्यन्तः प्रभवति हि मोहाय महताम् ॥ ५ ॥

हरिस्त्वामिति । हरिः; विष्णुः, त्वां प्रणतजनसौभाग्यजननीं समाराध्य पुरा अमृतमथनादनन्तरं द्रष्टुमागतं, येन रूपेण दानवा मोहिताः, तव तद्रूपं दिदृक्षेऽहमिति पृष्टवन्तं मदनारिं नारायणीरूपं प्रकटीकृत्य क्षोभमनयत् । मदनपरवशं कृतवानित्यर्थः । येन स्मर्तव्यतां प्रापितः स्मर इति नाम प्राप्तवान्, सोऽपि पुनः रतिनयनलेह्येन वपुषा प्राप्तविग्रहेण महतामपि मुनीनां विश्वामित्रगौतमादीनां मोहाय प्रभवतीति प्रकटार्थः । गुप्तार्थस्तु—हरिस्त्वां हे प्रणतजनसौभाग्यजननि ! ईमिति तुरीयवर्णरूपामाराध्य अग्रे वक्ष्यमाणप्रकारेण भावयित्वा नारीरूपमासाद्य पुररिपुमपि क्षोभमनयत् । तव रूपमासाद्येत्यर्थः । यत्किंचित्प्राकृतनार्याः मदनारेः क्षोभकरणं न संभवति, यत एतावता षट्कूटया विद्यया त्वामुपास्य, अग्रे वक्ष्यमाणया कामकलया भावनया भावयित्वा, तव सारूप्यं प्राप्य मदनारिं मोहितवानिति भावः । षट्कूटविद्या तु लोपामुद्रोपासितविद्यया नन्दिकेश्वरोपासितविद्यया च भवति । तदुक्तं ज्ञानार्णवे—

"लोपामुद्रां पुनर्देवि विलिखेत्तदनन्तरम् ।
नन्दिकेश्वरविद्या च षट्कूटा वैष्णवी भवेत् ॥"

इति । लोपामुद्राविद्या अग्रे वक्ष्यते । नन्दिकेश्वरविद्या तु ज्ञानार्णवे—

"कामराजाख्यविद्याया वाग्भवे मादनं त्यजेत् ।
चन्द्रं तत्रैव संयोज्य कामराजमतः परम् ॥
हित्वा चन्द्रं मुखे कुर्याद्विद्येयं नन्दिपूजिता ।"

इति । विद्येयं स्पष्टीभविष्यत्यग्रे । लोपामुद्राविद्योद्धारेण कामराजविद्या चाग्रे वक्ष्यते । स्मरोऽपि अनेनैव विधिना कामराजविद्यामुपास्य महामुनीनां मोहको जात इति भावः । इति पञ्चमपद्यार्थः ॥ ५ ॥

भवतु हरिर्मत्सारूप्यमासाद्य पुररिपोः क्षोभकरः । मदनो रावणादिवत्करालदर्शनः सन् मुनीनां मोहकः कुतो न स्यादित्यत आह—

धनुः पौष्पं मौर्वी मधुकरमयी पञ्च विशिखाः
वसन्तः सामन्तो मलयमरुदायोधनरथः ।
तथाप्येकः सर्वं हिमगिरिसुते कामपि कृपा-
मपाङ्गात्ते लब्ध्वा जगदिदमनङ्गो विजयते ॥ ६ ॥

धनुरिति । पुष्पमयं धनुः सुकुमारतरं न वज्रसारायमाणम् । ज्या चञ्चलतर-चञ्चरीकमयी; पञ्च विशिखाः, नाधिकाः, तेऽपि पौष्पाः; सहायो वसन्तः कादाचित्कः समयः । स्मररथः; मलयानिलः मन्दगमनः । तथापि एतत्सर्वं जगत्स्वयमनङ्गः हे हिमगिरिसुते! दयारसशीतले विजयते । तवापाङ्गात् कामपि कृपां विशिष्य निर्वक्तु-मशक्यां लब्ध्वा विजयते । एतावता रावणादिवन्न क्रूरदर्शनः, अतिसौम्यदर्शनः, आयुधादयोऽप्येतादृशाः, तथापि जगद्विजयते इति यत् तद्भवत्याः कृपाकटाक्षमहिम्नेति भावः । इति षष्ठपद्यार्थः ॥ ६ ॥

तर्हि मां कीदृशीं ध्यात्वा स्तौषीत्यत आह—

क्वणत्काञ्चीदामा करिकलभकुम्भस्तनभरा
परिक्षीणा मध्ये परिणतशरच्चन्द्रवदना ।
धनुर्बाणान् पाशं सृणिमपि दधाना करतलैः
पुरस्तादास्तां नः पुरमथितुराहोपुरुषिका ॥ ७ ॥

क्वणत्काञ्चीति। क्वणत् काञ्चीदाम यस्याः सा क्वणत्काञ्चीदामा, डाबन्तः। करिकलभकुम्भस्तनभरा। करिशब्दोऽत्रोपरञ्जकः ; यथा—स्तनचूचुकमिति। कलभशब्देनैव करिशावकस्य प्राप्तत्वात्। अथ वा, करिषु कं प्रकाशं लभत इति करिकलभः करिवर इति यावत्। तस्य कुम्भौ तयोरिव स्तनभरौ यस्याः सा। परिक्षीणा मध्ये ; क्षाममध्या, राकाशशाङ्कानना, ऐक्षवं धनुः पुष्पमयबाणान् पाशं सुवर्णमयम् , सुवर्णमयमङ्कुशं च धारयन्ती। तदुक्तं **मनोरमायाम्**—"सौवर्णौ पाशाङ्कुशौ वामदक्षिणकरयोर्ध्येयौ" इति। अधस्तनकरयोर्वामदक्षिणक्रमेण धनुर्बाणा ध्येयाः। उपरितनयोः वामदक्षिणक्रमेण पाशाङ्कुशौ ध्येयौ। केषांचित्संप्रदाये शक्तीनां दक्षिणवामकरयोगेन पाशाङ्कुशौ ध्येयौ; अन्येषां च वामदक्षिणक्रमेणेति। पुरस्तादास्तां नः प्रत्यक्षा भवतु। प्रार्थनायां लोट्। पुरमथितुराहोपुरुषिका ; अहोपुरुषशब्दाद् वुञि कृते शब्दोऽयं सिद्धः। दर्पातिशयसंभावना ; "आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि" इत्यमरः। त्रिपुरं दिधक्षुः दर्पातिशयेन आत्मनि तृणप्रायमेतत्त्रिपुरमिति यान् संभावनादीन् कृतवान् सा भवल्लक्षणा पुरस्तादास्तां नः। पुरारेर्या अकुण्ठिता शक्तिः सा त्वमेव, त्वद्युक्तः सर्वत्र प्रभवति इति 'शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति' इति पूर्वोक्तार्थः स्मारितः। न इति बहुवचनं संतोषातिशयेनात्मनो गौरवख्यापनार्थम्। इति सप्तमपद्यार्थः ॥ ७ ॥

ध्यानमुक्तम् ; कुत्र ध्येयाहमित्यत आह—

सुधासिन्धोर्मध्ये सुरविटपिवाटीपरिवृते
मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्तामणिगृहे।
शिवाकारे मञ्चे परमशिवपर्यङ्कनिलयां
भजन्ति त्वां धन्याः कतिचन चिदानन्दलहरीम् ॥ ८ ॥

सुधासिन्धोरिति। अमृताम्बुधिमध्ये कल्पवृक्षवाटिकावृते कदम्बोपवनयुते नवरत्नखचितद्वीपे चिन्तामणिघटितकुड्यस्तम्भप्राकारतोरणादिमण्डितगृहे शिवाकारभाजि मञ्चे, सदाशिव एव मञ्चीभूत इत्यर्थः। तथा मञ्चचरणीभूतविधिहरिरुद्रेश्वरविलसिते मञ्चीभूते सदाशिवे परमासने परमशिवपर्यङ्कनिलयां परमशिवः गुणातीतः

सकलप्रपञ्चसाक्षी सच्चिदानन्दसुन्दरः त्वदपेक्षया पर्यङ्कतां प्राप्त इत्यर्थः। तत्र निषण्णां त्वां धन्याः कतिपये पश्चिमजन्मानः चिदानन्दलहरीं परमां शिवाविनाभूतां भजन्ति। तदुक्तं **रुद्रयामले**—

" यस्य नो पश्चिमं जन्म न स्वयं यो महेश्वरः।
स न प्राप्नोति परमां दशपञ्चाक्षरीमिमाम् " ॥

इति। अनेन ध्यानयोगेन भजतो जन्ममरणदुःखाम्बुधेरुन्मज्जनं भवतीति भावः। शिव एकारः एकादशस्वरः; तेन त्रिकोणं, परमशिवो बिन्दुः तन्निलयां श्रीचक्रान्तर्गतत्रिकोणमध्यबिन्दुनिलयां धन्या भजन्तीति सांप्रदायिकार्थो गुरुगम्यः। इत्यष्टमपद्यार्थः ॥ ८ ॥

ध्यानं त्रिविधम्—स्थूलं सूक्ष्मं परं चेति। कणत्काञ्चीदामेति स्थूलध्यानमुक्तम्। चिदानन्दलहरीमित्यनेन परं ध्यानमुक्तम्। इदानीं सूक्ष्मध्यानमाह—

महीं मूलाधारे कमपि मणिपूरे हुतवहं
स्थितं स्वाधिष्ठाने हृदि मरुतमाकाशमुपरि।
मनोऽपि भ्रूमध्ये सकलमपि भित्त्वा कुलपथं
सहस्रारे पद्मे सह रहसि पत्या विहरसे ॥ ९ ॥

महीमिति। षट्चक्राणि मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरकानाहतविशुद्ध्याज्ञाख्यानि क्रमेण पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानां मनसश्च स्थनानि। एतच्चक्रषट्कं कुलपथमित्युच्यते। तदुपरि शिरसि सहस्रदलमकुलपथमित्युच्यते। हे कुण्डलिनीस्वरूपे! परमेश्वरि, महीं मूलाधारे भित्त्वा, चतुर्दलपद्मं महीस्थानं भित्त्वेत्यर्थः। स्वाधिष्ठाने कं जलं भित्त्वा, षड्दलं भित्त्वा, मणिपूरे हुतवहस्थितिं दशदलं भित्त्वा; अत्र व्यत्ययेन योजना, स्वाधिष्ठानमणिपूरकयोः शांभवमतानुसारेण संज्ञाव्यत्ययो वा। हृदि मरुतमनाहतं द्वादशदलं भित्त्वा, आकाशमुपरि कण्ठे विशुद्ध्याख्यं षोडशदलं भित्त्वा, भ्रूमध्ये मानसस्थाने द्विदलं भित्त्वा; एतच्चक्रषट्कं कुलपथमित्युच्यते; अकुलपथे सहस्रारे सहस्रदले रहसि पत्या परमशिवेन सह विहरसे। एतावता एवं

सूक्ष्मध्यानयोगेनोपास्यमाना भ्रमित्यागादियोगसिद्धिं दिशसि । सहस्रदलेन संयुज्यमाना निर्वाणपदवीं दिशसीति भावः । तदुक्तं **रहस्यसिद्धिसोपाने**—

"कुण्डलिन्या महीभेदे योगी त्यजति मेदिनीम् ।
सलिलस्थानयोगेन जले चलति योगवित् ॥
वह्नेर्भेदे जलमिव स्पृशत्यग्निं ज्वलच्छिखम् ।
मरुद्भेदे शीघ्रगतिर्याति क्रोशशतं क्षणात् ॥
व्योमभेदे खे चरति मनोभेदे मनोगतिः ।
यत्र कामयते तत्र याति लोकत्रयेऽपि च ॥
संयोजयञ्छिवपदे शिव एव प्रजायते ।
कर्ता हर्ता च सर्वत्र सुरासुरनमस्कृतः ॥"

इति । सूक्ष्मध्यानेन सूचितं कुण्डलिन्या भूमिकात्रयमुन्नेयम् । भूमिका अन्वयभूमिका प्रत्यावृत्तिभूमिकेत्यनेन पद्येनोक्ता । इति नवमपद्यार्थः ॥ ९ ॥

अपरे त्वाहुः—

**सुधाधारासारैश्चरणयुगलान्तर्विगलितैः
प्रपञ्चं सिञ्चन्ती पुनरपि रसाम्नायमहसा ।
अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयं
स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिषि कुलकुण्डे कुहरिणि ॥ १० ॥**

सुधाधारासारैरिति । सुधाधारासारैः अमृतधारासंपातैः, चरणयुगलान्तर्विगलितैः; भ्रूमध्यगतशुक्लरक्तचरणमध्यमार्गतो निष्यन्दमानैः, प्रपञ्चम्; मानसस्थानादिषट्चक्ररूपं कुलपथं सिञ्चन्ती; एतेनान्वयभूमिकोक्ता । प्रत्यावृत्तिभूमिकामाह—पुनरपि रसाम्नायाः षडाम्नायाः पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वानुत्तराः । एते शक्तेराम्नायाः स्थानानि, पार्थिवाप्यानलवायव्यनाभसमानसादिशांभवाम्नायाः; एतेषां स्थानानि अनुत्तरादिक्रमेण, भ्रूमध्यादिमानसादिक्रमेण वा । तेषां महसा । एतेषां षण्णां प्रकाशकतेजसा स्वां भूमिमवाप्य मूलाधारमवाप्य । भुजगनिभमध्युष्टवलयम्; सार्धत्रिवलयम्, आत्मानं कृत्वा

कुलकुण्डे मूलाधारान्तर्गतचतुर्दलपद्मकर्णिकामध्यवर्तित्रिकोणे स्वपिषि । कुहरिणि; कुहरं रन्ध्रविशेषः, तद्वति गुप्तस्थान इत्यर्थः । एतेन पद्यद्वयेन कुण्डलिनीरहस्यसोपानमभिहितम् । तदुक्तं चतुःशत्याम्—

"मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं रक्तोर्णातन्तुसंनिभाम् ।
कुलकुण्डलिनीं नित्यां विद्युदुल्लासदृक्तनुम् ॥
मत्तालिकुलझंकारसदृक्षतरनादिनीम् ।
उन्नीयोन्नीय चक्रेषु क्रमात्स्यन्दति वैभवम् ॥
अनुभूय परं गत्वा पीत्वा कुलपरामृतम् ।
अकुलात्कुलकं भूयः कुलादकुलकं महः ॥
एवं मां सुन्दरीं ध्यायेत्सूक्ष्मध्यानं प्रकीर्तितम् ।"

इति । इति दशमपद्यस्यार्थः ॥ १० ॥

'शिवाकारे चक्रे' इत्यादि श्रीचक्रं सूचितम् । इदानीं श्रीचक्रस्य स्वरूपमात्रमाह—

चतुर्भिः श्रीकण्ठैः शिवयुवतिभिः पञ्चभिरपि
प्रभिन्नाभिः शंभोर्नवभिरपि मूलप्रकृतिभिः ।
त्रयश्चत्वारिंशद्वसुदलकलाश्रत्रिवलय-
त्रिरेखाभिः सार्धं तव भवनकोणाः परिणताः ॥ ११ ॥

चतुर्भिरिति । चतुर्भिः श्रीकण्ठैः शिवैः शिवयुवतिभिः शक्तिभिः । शिवानामध ऊर्ध्वाग्रास्त्रिकोणाः शिवाः, अधोमुखकोणाः शक्तयः, ताभिः प्रभिन्नाभिः शंभोर्नवभिः मूलप्रकृतिभिः श्रीचक्रभूताभिर्नवयोनिभिः, त्रयश्चत्वारिंशत्कोणाः वसुदलकलाश्रत्रिवलयत्रिरेखाभिः; अष्टदलषोडशदलवृत्तत्रयभूगृहत्रयैः सह तव चरणकोणाः परिणताः, तव चरणयोः कोणपरिणतय एवेत्यर्थः । तदुक्तं भवति—श्रीचक्रान्तर्गतबिन्दुरूपस्य शंभोरूर्ध्वाधःस्थितनवयोनिभिः श्रीचक्रमूलकारणभूताभिर्निष्पन्नत्रिकोणाष्टकोणदशारद्वयचतुर्दशाराणां त्रिचत्वारिंशत्कोणाः अष्टदलषोडशदलवृत्तत्रयचतुर्द्वारोपशोभितभूगृहत्रयैः

सार्धं तव चरणकोणाः परिणताः । तव चरणकोणपरिणतिरूपं श्रीचक्रं विलसितमिति भावः । तदुक्तं **संकेतपद्धतौ**—"पञ्चशक्तिचतुर्वह्निसंयोगाच्चक्रसंभवः" इति । चतुर्वह्नयः, रुद्रा इत्यर्थः, "रुद्रो वा एष यदग्निः" इति श्रुतेः । अथर्वणश्रुतिरपि **सौभाग्यकाण्डे**—

"तिस्रः पुरस्त्रिपथा विश्वचर्षणा अत्राकथा अक्षराः संनिविष्टाः ।
अधिष्ठायैना अजरा पुराणी महत्तरा महिमा देवतानाम् ॥
नवयोनिं नव चक्राणि दीधिरे नवैव योगा नव योगिन्यश्च ।
नवानां चक्रा अधिनाथाः स्योना नव भद्रा नव मुद्रा महीनाम् ॥
एका स आसीत्प्रथमा सा नवासीदा सोनविंशादा सोनत्रिंशत् ।
चत्वारिंशादथ तिस्रः समिधा उशतीरिव मातरो मा विशन्तु ॥"

इति । अस्योद्धारक्रमस्तु—

"वृत्तं कृत्वेष्टमानेन सूत्रं पूर्वापरायतम् ।
विन्यस्य विभजेदष्टचत्वारिंशद्विभागतः ॥
षष्ठे षष्ठे पञ्चमे च तृतीयेऽथ तृतीयके ।
चतुर्थेऽथ तृतीये च षष्ठे षष्ठांशके पुनः ॥
विधाय नव चिह्नानि तेषु सूत्राणि तापयेत् ।
नव याम्योत्तराग्राणि तेषामुभयपार्श्वतः ॥
आद्यद्वितीयतुर्याणां तथा पञ्चमषष्ठयोः ।
अष्टमान्तिमयोर्विद्वानग्निबाणे कलांशकान् ॥
पुराणद्व्यष्टवेदाग्निसंख्यांशान्मार्जयेत्क्रमात् ।
शनिमध्ये रवेरन्तौ चन्द्रान्तौ केतुमध्यतः ॥
मङ्गलान्तौ वृत्तमध्ये बुधान्तौ राहुमध्यतः ।
गुरोरन्तौ भौममध्ये शुक्रान्तौ सोममध्यतः ॥
शन्यन्तौ वृत्तमध्ये तु राह्वन्तौ रविमध्यतः ।
केत्वन्तौ बुधमध्ये तु योजयेत्क्रमतो बुधः ॥

मध्यवह्निस्फुरद्रूपमष्टद्विदशवह्निकम् ।
चतुर्दशानलद्योतं श्रीचक्रं जायते परम् ॥
तद्बहिर्वसुपत्राब्जं तद्बहिः षोडशच्छदम् ।
वृत्तत्रितयसंशोभं त्रिरेखाञ्चितभूगृहम् ॥
त्रिधामनिलयं द्वारचतुष्टयसुशोभितम् ।
सर्वतेजोमयं दिव्यं सोमसूर्यानलात्मकम् ॥ ”

इति । षोडश कलाः सप्तविंशतिनक्षत्राणि ; तेन त्रिचत्वारिंशत्कोणात्मना सोमरूपता ; द्वादश कलाः द्वादश मूर्तयः, द्वादश राशयः, वेदत्रयी, उदात्ताद्याः स्वराः ; तेन त्रिचत्वारिंशत्कोणात्मना सूर्यरूपता ; मध्यत्रिकोणः साक्षात्स्फुरद्रूपबिन्दुचक्रतेजोविलासः । तस्य विलासाः अष्टकोणात्मना अष्टौ मूर्तयः जातवेदाः, सप्तजिह्वः, हव्यवाहनः, कौमारतेजाः, अश्वोदरजः, वैश्वानरः, विश्वमुखः, देवमुख इति । दश कलाः दश विभूतयः ; विराट्, स्वराट्, सम्राट्, अभिभूः, सुभूः, विभूः, प्रभ्वी, प्रभूतिः, शिवा, विभूतिः इति । दशकलात्मनान्तर्दशारं, दशविभूत्यात्मना बाह्यदशारम् ; सात्त्विकराजसतामसजिह्वात्मना चतुर्दशारमिति वह्निरूपता ; तथा च श्रुतिः—

“ प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानग्नेरग्ने पुरो अग्निर्भवेह ।
विश्वा आशा दीद्यानो विभाह्यूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ”

इति । अस्यार्थः— अग्नेः प्राचीं दिशमनु पश्चात् प्रदिशं विदिशं प्रेहि प्रकर्षेण इहि गच्छ । सर्वत्र दीप्यस्व, विद्वान्, यतस्त्वं विद्वान् सर्वं रहस्यं वेत्सीति भावः । अग्नेरग्ने पुरः अग्निर्भवेह ; त्रिकोणस्य त्रिकोणस्य पुरः अग्निर्भवेह ; एतावता त्रिकोणचतुष्टयमूर्ध्वमुखं स्पष्टीकृतम् । विश्वा आशा दीद्यानः ; आशा दिशः, विश्वा विश्वसंख्याः प्राप्य दीप्यमानः विभाहि ; विश्वं भुवनं तत्संख्यां चतुर्दश, तेन चतुर्दशाररूपेण दीप्यस्वेति संपन्नोऽर्थः । ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ; मनुष्यगवादिचतुष्पदे अन्नं धेहि । एतच्चतुर्दशारदशारद्वयाष्टकोणबिन्दुभिः स्फुरद्रूपं दिव्यचक्रमष्टदलषोडशदलचतुरश्रत्रयगतद्वारचतुष्टयैः षट्त्रिंशत्तत्वात्मकैर्वेष्टितं परदेवताया आसनमिति सिद्धम् । श्रुत्यन्तरं च—

"ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् ।
अजस्रं घर्ममीमहे ॥"

इति । अस्यार्थः—विश्वानराणां संबन्धी वैश्वानरः; सर्वदेवमुख इत्यर्थः, "अग्निमुखा वै देवाः" इति श्रुतेः । ऋतस्य ज्योतिषस्पतिम्; ऋतमग्निम्, "अग्निर्वा ऋतम्" इति श्रुतेः । जात्येकवचनम् । अग्निमात्रस्य पतिम्; अजस्रं अचः अस्राणि यस्य सोऽजस्रः स चास्रं चतुर्दशास्रं वा, बिन्दुविसर्गयोरचां मध्ये गणनाभावाच्चतुर्दशैवाचः; ईमहे जानीमहे । अथ वा, विश्वसंबन्धी वैश्वः, वैश्वश्चासावनलश्च वैश्वानरः; रलयोरभेदः । यथा "सरिरस्य मध्यात्" इति । विश्वाकारेण चतुर्दशभुवनरूपास्राकारेण दीप्यमानानामपरमजस्रं नवास्रं घर्मं सूर्यात्मकमीमहे इति चक्रोद्धारप्रपञ्चो गुरुमुखादवगतो ज्ञापितः ॥ ११ ॥

इति श्रीचक्रमुक्त्वा तदधिष्ठात्र्याः परदेवतायाः सौन्दर्यगुणान् स्तोतुं भूमिकां रचयति—

त्वदीयं सौन्दर्यं तुहिनगिरिकन्ये तुलयितुं
कवीन्द्राः कल्पन्ते कथमपि विरिञ्चिप्रभृतयः ।
यदालोक्यौत्सुक्यादमरललना यान्ति मनसा
तपोभिर्दुष्प्रापामपि गिरिशसायुज्यपदवीम् ॥ १२ ॥

त्वदीयमिति । हे तुहिनगिरिकन्ये! त्वदीयं सौन्दर्यं ब्रह्मादयः कवीन्द्राः वेदविद्याप्रणेतारः भवत्सौन्दर्यं तुलयितुमुपमानोपमेयभावेन वर्णयितुं कथमपि कल्पन्ते; न कथमपीत्यर्थः, उपमानाभावादिति भावः । यदालोक्य औत्सुक्यादौत्कण्ठ्याद्विशेषात् मनसा आलोक्य ध्यात्वा अमरललना देवाङ्गनाः तपोभिः दुष्प्रापां गिरिशसायुज्यपदवीं यान्ति; अमरभोगान् विहाय त्वद्ध्यानयोगेन शिवसायुज्यं प्राप्नुवन्तीति भावः । अथ वा, अमराणां ललनं विलासो येषां ते अमरविलासा अप्रतिहतवैभवाः तपोभिः दुष्प्रापां गिरिशसायुज्यपदवीं यान्ति । तव ध्यानयोगेन अमरोचितनानाभोगाननुभूयान्ते शिवसायुज्यं प्राप्ता इति भावः । तदुक्तमशेषकुलवल्ल्याम्—

"यत्रास्ति भोगो न हि तत्र मोक्षो यत्रास्ति मोक्षो न हि तत्र भोगः ।
शिवापदाम्भोजयुगार्चकानां भुक्तिश्च मुक्तिश्च करस्थितेव ॥"

इति ॥ १२ ॥

यत्र ब्रह्मादयोऽपि यद्वर्णने कुण्ठितास्तत्र हि त्वत्सौन्दर्यवर्णने को वा वराकः, तथापि तवैव दयाकलितापाङ्गकणिकापातेन तव सौन्दर्यादिगुणवर्णने प्रवृत्तोऽस्मीति वदन्नेवापाङ्गमहिमानं वर्णयति—

नरं वर्षीयांसं नयनविरसं नर्मसु जडं
तवापाङ्गालोके पतितमनुधावन्ति शतशः ।
गलद्वेणीबन्धाः कुचकलशविस्रस्तसिचया
हठात् त्रुट्यत्काञ्च्यो विगलितदुकूला युवतयः ॥ १३ ॥

नरमिति । नरं वर्षीयांसं वृद्धं कुरूपं नर्मसु क्रीडासु जडमनभिज्ञं तव कृपातरङ्गितापाङ्गपातेन अनुगृहीतं विगलितकबरीभाराः कुचस्रस्तवसनाः हठात् त्रुट्यत्काञ्च्यो विगलितदुकूला अनुधावन्ति शतशः अहमहमिकया पश्चाद्धावन्ति । लज्जापरित्यागेन तदेकचित्ता उन्मादाख्यव्यभिचारिभावपरवशा भ्राम्यन्ति । एतावता तवापाङ्गमहिमा एतादृशः ; त्वत्सौन्दर्यगुणं कः समर्थो वेत्तुमिति भावः ॥ १३ ॥

अपाङ्गमहिमानमभिधाय चरणमहिमानमाह—

क्षितौ षट्पञ्चाशत् द्विसमधिकपञ्चाशदुदके
हुताशे द्वाषष्टिश्चतुरधिकपञ्चाशदनिले ।
दिवि द्विःषट्त्रिंशन्मनसि च चतुःषष्टिरिति ये
मयूखास्तेषामप्युपरि तव पादाम्बुजयुगम् ॥ १४ ॥

क्षिताविति । अत्रैवं व्यवस्था । अत्र पूर्वतन्त्रमुत्तरतन्त्रमिति द्वैविध्यम् । पूर्वतन्त्रं शक्तिपुरःसरम् ; उत्तरतन्त्रं शिवपुरःसरम् । शक्तिपुरःसरं शाक्तमुच्यते ; शिवपुरःसरं शांभवमुच्यते । शांभवे शिवशक्त्योस्तेजोभिरेवोत्पन्ना आवरणदेवता रश्मय

उच्यन्ते । शांभवं षडन्वयात्मकं तन्त्रम् । षडन्वयास्तु मानसनाभसवायव्यतैजसाप्यपार्थिवाः । एतेषामुत्पत्तिक्रम उच्यते । निर्गुणस्य सकलप्रपञ्चसाक्षिणः सच्चिदानन्दरूपस्य शिवस्य विश्वोत्पादनलीलासमुल्लसितस्फुरणविशेषादिनेशशक्तेः सकाशात्परा नाम शक्तिरुत्पद्यते । सा च प्रपञ्चोन्मीलनलीलानुग्राहकमनोऽधिष्ठात्री सती ब्रह्मरन्ध्रादिभ्रूमध्यान्तर्व्यापिनीमुपाधिसरणिं समासाद्य मज्जाधिदेवतेति निगद्यते । तया चेच्छाज्ञानक्रियाकुण्डलिनीमातृकेति देवता उत्पन्नाः, नभोवायुतेजोजलभूमिस्थानेषु कण्ठहृदयनाभिलिङ्गगुदोर्ध्वविभागेषु विशुद्ध्यनाहतस्वाधिष्ठानमणिपूरमूलाधारसंज्ञेषु विलसन्ति । ताश्च त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थि देवताः । तथा चैताभिर्देवताभिः सचराचरं विश्वं समुज्जृम्भते । तन्मध्ये कुण्डलिनीमातृकाभ्यां षडन्वयं तन्त्रमेतच्छांभवमुत्पन्नं सर्गादौ; पश्चात्सकलः प्रपञ्च उत्पन्नः । तदुक्तं **कुब्जिकातन्त्रे**—

"शिवस्य निष्प्रपञ्चस्य परमार्थशरीरिणः ।
चिदुल्लासात्परा जाता पञ्चानां मातृरूपिणी ॥
अन्वयानां मार्गयोगात् सैका षोढा प्रजायते ।
परा चेच्छा तथा ज्ञानक्रियाकुण्डलिनीति च ॥
मातृका चाष्टधा प्रोक्ता पराभेदास्ततः स्मृताः ।
कुण्डलिनीमातृकाभ्यां षोढा भिन्नं मयूखकम् ॥
नानाविधं सुविततं तन्त्रमेतत् षडन्वयम् ।
उत्पन्नं शांभवं पश्चाज्जगदेतच्चराचरम् ॥"

इति । तथा च **श्रुतिः**—

"इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छत् । सा रूपाणि कुरुते पञ्च देवी ।
द्वे स्वसारौ वयतस्तन्त्रमेतत् । सनातनं विततं षण्मयूखम् ॥"

इति । अस्यार्थः—सा या प्रथमा व्यौच्छत्; सा प्रसिद्धा इयमेव या प्रथमा जगदादिः व्यौच्छत् प्रकटीबभूव, परेति यावत् । सा रूपाणि पञ्च देवी; दीव्यतीति देवी स्वलीलया इच्छाज्ञानक्रियाकुण्डलिनीमातृकेति पञ्च रूपाणि कुरुते । तत्र द्वे स्वसारौ; कुण्डलिनीमातृके, एतच्छांभवं तन्त्रं षोढा विस्तीर्यमाणमयूखं सनातनम्, अनादि-

सिद्धपरंपरयानुवर्तमानं वयतः विस्तारयतः पृथिव्यादिस्थानेषु षट्पञ्चाशदादिभेदेन मयूखजालं विस्तारयन्तीत्यर्थः। क्षितौ पार्थिवतत्त्वरूपा अष्टाविंशतिरश्मयः। पार्थिवतत्त्वानि तु पञ्च तन्मात्राः, पञ्च भूतानि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, अन्तःकरणचतुष्टयं, कालः, प्रकृतिपुरुषमहत्तत्त्वानीत्यष्टाविंशतिः। शिवशक्तिसंबन्धभेदेन द्विविधानि; तेन षट्पञ्चाशत् तेषां नामानि अग्रे वक्ष्यन्ते। आप्यतत्त्वानि षड्विंशतिः—पञ्च भूतानि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि दश, तेषामर्था दश मन इति। शैवशाक्तभेदेन द्विपञ्चाशत्। तैजसतत्त्वानि एकत्रिंशत्—पञ्च भूतानि, पञ्च तन्मात्राः, ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि सार्थानि मन इत्येकत्रिंशत्। इति शिवशक्त्योर्विभागेन द्विषष्टिः। वायव्यतत्त्वानि सप्तविंशतिः—महत्तत्त्वन्यूनपार्थिवतत्त्वानि; शिवशक्तिविभागेन चतुःपञ्चाशत्। दिवि षट्त्रिंशत्—शिवः, शक्तिः, सदाशिवः, ईश्वरः, शुद्धविद्या, माया, कला, विद्या, रागः, कालः, नियतिः, पुरुषः, प्रकृतिः, अहंकारः, बुद्धिः, मनः, ज्ञानेन्द्रियाणि, कर्मेन्द्रियाणि, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च, पञ्च भूतानीति शिवशक्तिविभागतः द्विसप्ततिः। मानसतत्त्वानि द्वात्रिंशत्; तथा हि—परा चतुर्विधा—परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीति। इच्छा पञ्चविधा—कर्तुं कारयितुमुपकर्तुं प्रतिकर्तुमुदासितुमिति। (ज्ञाना चतुर्विधा?) ज्ञानं द्विविधम्, सालम्बं निरालम्बं च। सालम्बं त्रिविधम्—ज्ञातृज्ञेयज्ञप्तिरूपेण। निरालम्बमपि "त्वमहं त्वदीयं मदीयमिति चतुर्विधम्" इति **योगिनीहृदये**। क्रिया सप्तधा—इष्टं, पूर्तं, स्वाध्यायः, जपः, पूजा, तपः, दानमिति। कुण्डलिनी चतुर्विधा भूमिकाभेदेन—उन्नयः, लयः, प्रत्यग्वृत्तिः, विश्रान्तिरिति। मातृकाष्टधा वर्गाष्टकभेदेन। एवं द्वात्रिंशत्तत्त्वानि मानसानि। एवं पार्थिवादितत्त्वरूपाः षष्ट्युत्तरत्रिशतं मरीचयः शांभवाः। तथा च **कुब्जिकातन्त्रे**—

"आदौ परा चतुर्धा स्याद्द्वितीयेच्छा च पञ्चधा।
तृतीया वेदधीज्ञाना चतुर्थी सप्तधा क्रिया॥
पञ्चमी कुण्डलीद्विर्धिः षष्ठी स्यान्मातृकाष्टधा।
परातोऽजायतेच्छा हि सा च व्योमपतिः स्मृता॥
षट्त्रिंशन्नायिकाः प्रोक्ता कण्ठस्थानसमाश्रिता।

इच्छातो जायते ज्ञाना सा च वायोरधीश्वरा ॥
सप्तविंशतिरश्मीनां पतिः सानाहताश्रया ।
ज्ञानतोऽभूक्रिया व्यक्ता सा च वह्नीश्वरा मता ॥
एकत्रिंशद्रश्मिपतिः स्वाधिष्ठानं समाश्रिता ।
क्रियातः कुण्डली व्यक्ता सा स्यात्सलिलनायिका ॥
सप्तविंशतिरश्मीनां मणिपूरं समाश्रिता ।
कुण्डल्या मातृका जाता सा क्षितेरीश्वरी मता ॥
अष्टाविंशतिरश्मीनामक्षीवाधारमाश्रिता ।
शिवशक्तिविभागेन द्विविधा शांभवाज्ञया ॥
षष्ट्युत्तरं तु त्रिशतमेवं शंभुमरीचयः ।
परादिशक्तिभिः षड्भिर्नायकैः सहिता पुनः ।
द्विसप्तत्यधिकं त्रीणि शतान्याहुर्मनीषिणः ॥
एषां स्मरणमात्रेण जीवन्मुक्तो महीं चरेत् ।
सर्वेषां स्मरणाशक्तः षट्सु चैकमपि स्मरेत् ॥
एतेषां स्मृतितो लोकः पापहा पूजनात्पुनः ।
लक्ष्मीवान् ध्यानतो जीवन्मुक्तो रश्मिकुले वसेत् ॥ ”

इति । मूलाधारमध्ये अग्रे वक्ष्यमाणौ शिवौ पूज्यौ । एतयो रश्मयः—१. उड्डीश्वरः, २. उड्डीश्वरी, ३. जलेश्वरः, ४. जलेश्वरी, ५. पूर्णेश्वरः, ६. पूर्णेश्वरी, ७. कामेश्वरः, ८. कामेश्वरी, ९. श्रीकण्ठः, १०. गगना, ११. अनन्तः, १२. स्वरसा, १३. शंकरः, १४. मतिः, १५. पिङ्गलः, १६. पातालदेवी, १७. नारदाख्यः, १८. नादा, १९. आनन्दः, २०. हाकिनी, २१. आलस्यः, २२. डाकिनी, २३. महानन्दः, २४. लाकिनी, २५. योग्यः, २६. काकिनी, २७. अतीतः, २८. शाकिनी, २९. पादः, ३०. हाकिनी, ३१. आधारेशः, ३२. रक्ता, ३३. चक्रीशः, ३४. चण्डा, ३५. कुरङ्गीशः, ३६. कराला, ३७. मदङ्गीशः, ३८. महोच्छुष्मा, ३९. अनादिविमलः, ४०. मातङ्गी, ४१. सवर्ज्ञविमलः, ४२. पुलिन्दा, ४३. योगविमलः, ४४. शम्बरी, ४५. सिद्धविमलः,

४६. वाचापरा, ४७. समयविमलः, ४८. कुलालिका, ४९. मित्रेशः, ५०. कुब्जा, ५१. उड्डीशः, ५२. लघ्वी, ५३. षष्ठीशः, ५४. कुलेश्वरी, ५५. चर्याधीशः, ५६. अजा ; सर्वत्र शिवे आनन्दनाथश्रीपादुकां पूजयामीति योजनीयम्। शक्तौ अम्बादेवीति पूजायाम्। एते पार्थिवरश्म मूलाधारे चतुर्दले पश्चिमादि प्रतिदलं सप्तसप्तकं पूर्यते। भावयेद्वा। अथ वा, शिरसि षट्कोणं विचिन्त्य पश्चिमादितो रश्मीनां चतुष्कं पञ्चकं षट्कं चतुष्कं पञ्चकं पुनश्चतुष्कमिति पूज्याः। तदुक्तं **पद्मवाहिन्यां**—

" षट्कोणं शिरसि ध्यात्वा पश्चिमादिष्वनुक्रमात्।
कोणेषु पूजयेदष्टाविंशकं च यथाक्रमात्॥
चतुष्कं पञ्चकं षट्कं चतुष्कं पञ्चकं पुनः।
चतुष्कमिति संभिन्नाः क्रमात् पार्थिवरश्मयः॥ "

इति। भूमौ वा विलिख्य पूजयेत्। इति पार्थिवरश्मयः। एतेन क्षितौ षट्पञ्चशदिति व्याख्यातम् (१)

अथाप्यरश्मयः मणिपूरे ; अत्र शांभवे स्वाधिष्ठानमणिपूरयोर्व्यत्ययः। रश्मयस्तु—१. सद्योजातः, २. माया, ३. वामदेवः, ४. श्रीः, ५. अघोरः, ६. पद्मा, ७. तत्पुरुषः, ८. अम्बिका, ९. अनन्तः, १०. निवृत्तिः, ११. अनाथः, १२. प्रतिष्ठा १३. जनाश्रितः, १४. विद्या, १५. अचिन्त्यः, १६. शान्ता, १७. शशिशेखरः, १८. उमा, १९. तीव्रः, २०. गङ्गा, २१. मणिवाहः, २२. सरस्वती, २३. अम्बुवाहः, २४. कमला, २५. तेजोऽधीशः, २६. पार्वती, २७. विद्यावागीश्वरः, २८. चिता, २९. चतुर्विधेश्वरः, ३०. सुकमला, ३१. उमागङ्गेश्वरः, ३२. मन्मथा, ३३. कृष्णेश्वरः, ३४. श्रिया, ३५. श्रीकण्ठः, ३६. लया, ३७. अनन्तः, ३८. सती, ३९. शंकरः, ४०. रत्नमेखला, ४१. पिङ्गलः, ४२. यशोवती, ४३. साध्याख्याः, ४४. हंसानन्दा, ४५. परदिव्यौघः, ४६. वामा, ४७. मारदिव्यौघः, ४८. ज्येष्ठा, ४९. पीठौघः, ५०. रौद्री, ५१.

सर्वेश्वरः, ५२. सर्वमयी; एते आप्यरश्मयो मणिपूरे षड्दलेषु पूज्याः। चतुष्कं चतुष्कं षट्कं चतुष्कं पञ्चकं त्रिकमिति। तदुक्तं **पद्मवाहिन्याम्**—

"चतुष्कं च चतुष्कं च षट्कं भूयश्चतुष्ककम्।
पञ्चकं त्रिकमित्येव भिन्ना जलमरीचयः॥"

इति। पूर्ववच्छिरसि वा भूमौ वा पूजयेत्। इत्याप्यमरीचिप्रपञ्चः। एतेन द्विसमधिकपञ्चाशदुदक इति व्याख्यातम् (२)

अथ तैजसरश्मयः—१. परापरः, २. चण्डेश्वरः, ३. परमः, ४. चतुष्मती, ५. तत्परः, ६. गुह्यकाली, ७. अपरः, ८. संवर्ता, ९. चिदानन्दः, १०. नीलकुब्जा, ११. अघोरः, १२. गन्धा, १३. समरसः, १४. रसा, १५. ललितः, १६. स्मरा, १७. स्वच्छः, १८. स्पर्शः, १९. भूतेश्वरः, २०. शब्दः, २१. आनन्दः, २२. डाकिनी, २३. आलस्यः, २४. रत्नडाकिनी, २५. प्रभानन्दः, २६. चक्रडाकिनी, २७. योगानन्दः, २८. पद्मडाकिनी, २९. अतीतः, ३०. कुब्जडाकिनी, ३१. स्वादः, ३२. प्रचण्डडाकिनी, ३३. योगेश्वरः, ३४. चण्डा, ३५. पीठेश्वरः, ३६. कोशला, ३७. कुलकोलेश्वरः, ३८. पावनी, ३९. कुक्षेश्वरः, ४०. समया, ४१. श्रीकण्ठः, ४२. कामा, ४३. अनन्तः, ४४. रेवती, ४५. शंकरः ४६. ज्वाला, ४७. पिङ्गलः, ४८. कराला, ४९. मदाख्यः, ५०. कुब्जिका, ५१. कालरात्रीगुरुः, ५२. परा, ५३. सिद्धगुरुः, ५४. शान्त्यतीता, ५५. रत्नगुरुः, ५६. शान्ता, ५७. शिवगुरुः, ५८. विद्या, ५९. मेलगुरुः, ६०. प्रतिष्ठा, ६१. समयगुरुः, ६२. निवृत्तिः; एते स्वाधिष्ठाने दले पश्चिमादिनवदले पुत्रिकात्रिकक्रमेण पूजयित्वा दशदले चतुष्कं पूजयेत्। षट्कोणपूजायां पञ्चकं पञ्चकं षट्कं चतुष्कं पञ्चकं षट्कमिति पूजयेत्। तदुक्तं **पद्मवाहिन्यां** चतुर्थाह्निके—

"पञ्चकं पञ्चकं षट्कं चतुष्कं पञ्चकं पुनः।
षट्कमित्थं क्रमाद्भिन्नास्तैजसक्रमरश्मयः॥"

इति। एतेन हुताशे द्वाषष्टिरिति व्याख्यातम् (३)

अथ वायव्यमरीचयः—१. खगेश्वरः, २. भद्रा, ३. कूर्मः, ४. आधारा, ५. मेषः, ६. कोशा, ७. मीनः, ८. मल्लिका, ९. ज्ञानः, १०. विमलः, ११. महानन्दः, १२. शर्वरी, १३. तीव्रः, १४. लीला, १५. प्रियः, १६. कुमुदा, १७. कौलिकः, १८. मेनका, १९. डामरः, २०. डाकिनी, २१. रामः, २२. राकिनी, २३. लामरः, २४. लाकिनी, २५. कामरः, २६. काकिनी, २७. सामरः, २८. साकिनी, २९. हामरा, ३०. हाकिनी, ३१. आधारेशः, ३२. राका, ३३. चक्रीशः, ३४. बिन्दुः, ३५. कुकुरः, ३६. कुला, ३७. मयश्रीशः, ३८. कुब्जिका, ३९. हृदीशः, ४०. कामकला, ४१. शिरसः, ४२. कुलदीपिका, ४३. शिखेशः, ४४. सर्वेशा, ४५. वर्मा, ४६. बहुरूपा, ४७. अस्त्रेशः, ४८. महत्तरी, ४९. परगुरुः, ५०. मङ्गला, ५१. पराधिगुरुः, ५२. कोशटा, ५३. पूज्यगुरुः, ५४. रामा; एते अनाहते द्वादशदले पद्मे पश्चिमादि पूज्याः। तृतीयषष्ठनवमदलेषु त्रिकं त्रिकम्, अन्येषु द्वयं द्वयम्। अथ वा, प्रथमान्त्यषष्ठयोस्त्रिकं वा चतुष्कम्, अन्येषु द्वयं द्वयमिति। षट्कोणे पूजायां चतुष्कं पञ्चकं षट्कं चतुष्कं पञ्चकं त्रिकमिति पूजयेत्; भूमौ वा। तदुक्तं पद्मवाहिन्यां तृतीयाहिके—

"चतुष्कं पञ्चकं षट्कं चतुष्कं पञ्चकं त्रिकम्।
इति क्रमेण भिन्नाः स्युर्वायवीया मरीचयः॥"

इति। एतेन चतुरधिकपञ्चाशदनिल इति व्याख्यातम् (४)

अथ नाभसाः—१. हृदयः, २. कौलिकी, ३. धरः, ४. कान्ता, ५. भोगः, ६. विश्वा, ७. भयः, ८. योगिनी, ९. महः, १०. ब्रह्मसारा, ११. शवः, १२. शबरी, १३. द्रवः, १४. कालिका, १५. रसः, १६. जुष्टचण्डाली, १७. मोहः, १८. अघोरेशी, १९. मनोभयः, २०. हेला, २१. केकः, २२. महारक्ता, २३. ज्ञानगुह्यः, २४. कुब्जिका, २५. खरः, २६. डाकिनी, २७. ज्वलनः, २८. शाकिनी, २९. महाकुलः, ३०. लाकिनी, ३१. भियोज्ज्वलः, ३२. काकिनी ३३. तेजः, ३४. शाकिनी, ३५. मूर्धा, ३६. हाकिनी, ३७. वामुः, ३८. णपद्मी,

३९. कुलः, ४०. सिंहः, ४१. संहारः, ४२. कुलाम्बिका, ४३. विश्वंभरः, ४४. कामा, ४५. कोटिलः, ४६. कूनमाता, ४७. गालवः, ४८. कङ्काली, ४९. व्योमः, ५०. व्योमा, ५१. श्वसनः, ५२. नादा, ५३. खेचरः, ५४. महादेवी, ५५. बाहुलः, ५६. महत्तरी, ५७. तातः, ५८. कुण्डलिनी, ५९. कुलातीतः, ६०. कुलेशी, ६१. अजः, ६२. ईधिका, ६३. अनन्तः, ६४. दीपिका, ६५. एषः, ६६. रेचिका, ६७. शिखः, ६८. मेचिका, ६९. परमः, ७०. परा, ७१. परः, ७२. चित्; एते विशुद्धिषोडशदले पूज्याः। आद्यन्तदलयोस्त्रिकं त्रिकम्, अन्येषु दलेषु द्वयं द्वयमिति। षट्कोणपक्षे प्रतिकोणेषु षट्कं षट्कं पूजयेत्। तदुक्तं **पद्मवाहिन्यां** तृतीयाह्निके—

"षट्कं षट्कं पुनः षट्कं षट्कं षट्कं पुनश्च तत्।
इति क्रमात् समुद्दिष्टा नाभसा दिव्यरश्मयः।
साधकेन समभ्यर्च्यो मध्ये देवो यथाविधि॥"

इति। एतेन दिवि द्विःषट्त्रिंशदिति व्याख्यातम् (इति नाभसरश्मिप्रपञ्चः) (५)

अथ मानसरश्मयः—१. परः, २. परा, ३. भरः, ४. भरा, ५. चित्, ६. चित्परा, ७. महामाया, ८. महामायापरा, ९. सृष्टिः, १०. सृष्टिपरा, ११. इच्छा, १२. इच्छापरा, १३. स्थितिः, १४. स्थितिपरा, १५. निरोधः, १६. निरोधपरा, १७. मुक्तिः, १८. मुक्तिपरा, १९. ज्ञानः, २०. ज्ञानपरा, २१. सत्यः, २२. सतीपरा, २३. असत्यः, २४. असतीपरा, २५. सदसत्, २६. सदसतीपरा, २७. क्रिया, २८. क्रियापरा, २९. आत्मा, ३०. आत्मपरा, ३१. इन्द्रियाश्रयः, ३२. इन्द्रियाश्रयपरा, ३३. गोचरः, ३४. गोचरापरा, ३५. लोकमुख्यः, ३६. लोकमुख्यापरा, ३७. वेदवत्, ३८. वेदवत्परा, ३९. संवित्, ४०. संवित्परा, ४१. कुण्डलिनी, ४२. कुण्डलिनीपरा, ४३. सौषुम्नी, ४४. सौषुम्नीपरा, ४५. प्राणसूत्रः, ४६. प्राणसूत्रपरा, ४७. स्पन्दः, ४८. स्पन्दपरा, ४९. मातृकः, ५०. मातृकापरा, ५१. स्वरोद्भवः, ५१. स्वरोद्भवापरा, ५३. वर्णजः, ५४. वर्णजापरा, ५५. शब्दजः, ५६. शब्दजा-

परा, ५७. वर्णज्ञातः, ५८. वर्णज्ञातापरा, ५९. वर्गजः, ६०. वर्गजापरा, ६१. संयोगः, ६२. संयोगजापरा, ६३. मन्त्रविग्रहः, ६४. मन्त्रविग्रहापरा इति मानसरश्मयः आज्ञायां द्विदले पूज्याः। चतुष्कं च चतुष्टयं वामदले, चतुष्कं चतुष्टयं दक्षिणदले। षट्कोणपक्षे चतुष्कं पञ्चकं चतुष्कमष्टकमिति। तदुक्तं **पद्मवाहिन्या** प्रथमाह्निके—

"चतुष्कं पञ्चकं चैव चतुष्कं सप्तकं पुनः।
चतुष्कमष्टकं चेति क्रमान्मानसरश्मयः॥"

इति। मूलाधारादिचक्रेषु पूजयेद्वा प्रकारतः। रश्मिपूजास्थानानां ग्रन्थगौरवभयादेतावदेवोक्तम्। इति मानसरश्मिप्रपञ्चः। एतेन मनसि चतुःषष्टिरिति ये मयूखाः इत्येतद्व्याख्यातम् (६) तेषामुपरि तव पादाम्बुजयुगं सर्वरश्मीनां मूर्धन्यं सर्वप्रकाशकमिति यावत्, सर्वतत्त्वतेजोमयत्वात्। तदुक्तं **मानसोल्लासे**—

"सर्वतत्त्वात्मतेजोभिरिद्धं तव पदाम्बुजम्।
ध्यायञ्छिववरारोहे साक्षात्तेजोमयो भवेत्॥"

इति। अथ वा, शिरसि तव निर्वाणचरणद्वयं पूर्वोक्तमानन्दरूपं सर्वेषां मयूखानामुपरि जागर्ति साक्षाच्छिवपदे; तस्यैव प्रसादेन सर्वतेजोविशेषाः प्रकाशन्त इति भावः॥ १४॥

एवं चरणमहिमानमभिधाय वक्ष्यमाणाया वाग्भवबीजकामराजशक्तिसंज्ञककूटत्रयात्मिकायाः प्रथमकूटस्य सात्त्विकध्यानमहिमानमाह—

शरज्ज्योत्स्नाशुभ्रां शशियुतजटाजूटमुकुटां
वरत्रासत्राणस्फटिकगुणिकापुस्तककराम्।
सकृन्नत्वा न त्वां कथमिव सतां संनिदधते
मधुक्षीरद्राक्षामधुरिमधुरीणा भणितयः॥ १५॥

शरज्ज्योत्स्नेति। शरच्चन्द्रिकारुचिं चन्द्रकलाशोभिजटाजूटघटितमकुटाम्, वराभयस्फटिकाक्षमालाकरामेतादृशीं त्वां न नत्वा मधुक्षीरद्राक्षामाधुर्यधुरंधराः

सूक्तयः सतां त्वदेकभक्तिरसानामिव कथं संनिदधते संनिहिता भवन्ति ; जिह्वाग्र इति शेषः । इवशब्दोऽत्र हेतुविक्षेपे । त्वद्भजनमन्तरेण कारणान्तरं नास्तीत्यर्थः ॥ १५॥

तस्यैव राजसध्यानमाह—

कवीन्द्राणां चेतःकमलवनबालातपरुचिं
भजन्ते ये सन्तः कतिचिदरुणामेव भवतीम् ।
विरिञ्चिप्रेयस्यास्तरलतरशृङ्गारलहरी-
गभीराभिर्वाग्भिर्विदधति सभारञ्जनममी ॥ १६ ॥

कवीन्द्राणामिति । कवीन्द्राणां चेतःकमलानां बालातपरुचिम् ; हेत्वलंकारः । कतिचित् ये सन्तः अरुणामेव ; अन्ययोगव्यवच्छेदकोऽत्रैवकारः । भजन्ते ; विरिञ्चिप्रेयस्यास्तरलतरा उत्तरोत्तरमहमहमिकया विजृम्भमाणाः शृङ्गाररसप्रधाना लहर्यः परंपरा ; तद्वद्गभीराभिर्विविधशृङ्गाररससमवेतविभावानुभावसात्त्विकव्यभिचारिभावपुष्टाभिर्वाग्भिः सतां सहृदयतया श्लाघनीयपरगुणानां रञ्जनं विदधति । एतादृश्यास्तवोपासनेन साक्षात्सरस्वतीमुखादाविर्भूतगद्यपद्यादयः शृङ्गारप्रधानाः प्रस्फुरन्तीति भावः ॥ १६ ॥

मध्यकूटध्यानमहिमानमाह—

तनुच्छायाभिस्ते तरुणतरणिश्रीसरणिभिः
दिवं सर्वामुर्वीमरुणिमनिमग्नां स्मरति यः ।
भवन्त्यस्य त्रस्यद्वनहरिणशालीननयनाः
सहोर्वश्या वश्याः कति कति न गीर्वाणगणिकाः ॥ १७ ॥

तनुच्छायाभिरिति । तनुकान्तिभिः तव बालार्करुचिभिः सर्वां च द्यां भुवं च मग्नां छन्नां यो ध्यायति, तस्य त्रस्यद्वनहरिणशालीननयनाः, ग्राम्यहरिणानां मनुष्यादिदर्शनेन त्रासो न भवति ; अत उक्तं वनहरिणसादृश्यम् । एतादृश्य उर्वश्या सहिताः सुरवाराङ्गनाः कति कति वश्या न भवन्ति । तासां का गणनेति

भावः। कतिकतीति काकुरत्र वितर्कालंकारद्योतिनी। अनिमिषदृष्टीनां सुराङ्गनानां नयनचापल्यं वर्ण्यते, तत्रासां कामरूपत्वाभिप्रायेण ॥ १७ ॥

एतस्यैव कामकलारूपध्यानमाह—

मुखं बिन्दुं कृत्वा कुचयुगमधस्तस्य तदधो
हकारार्धं ध्यायेद्धरमहिषि ते मन्मथकलाम्।
स सद्यः संक्षोभं नयति वनिता इत्यतिलघु
त्रिलोकीमप्याशु भ्रमयति रवीन्दुस्तनयुगाम् ॥ १८ ॥

मुखमिति। मुखं बिन्दुं कृत्वा ध्यात्वा, कुचयुगलमधस्तस्य मुखरूपेण ध्यातस्य बिन्दोरधः कृत्वा, तदधः कुचयुगस्याधः हकारार्धं ध्यायेत्। हरमहिषि, तव कामकलां यो ध्यायेत्, स सद्यः संक्षोभयति वशं नयति वनिताः, एतदतितुच्छम्। रवीन्दुस्तनयुगां त्रिलोकीमप्याशु भ्रमयति। "मितां ह्रस्वः" इति ह्रस्वः। त्रिलोक्यपि कामकलारूपेति भावः। तदुक्तं **रुद्रयामले**—

"नभोमहाबिन्दुमुखी चन्द्रसूर्यस्तनद्वया।
सुमेरुहारवलया शोभमानमहीपदा ॥
पातालतलविन्यासा त्रिलोकीयं तवाम्बिके।
कामराजकलारूपा जागर्ति सचराचरा ॥"

इति। **चतुःशत्यामपि**—

"यदक्षरशशिज्योत्स्नामण्डितं भुवनत्रयम्।
वन्दे सर्वेश्वरीं देवीं महाश्रीसिद्धमातृकाम् ॥"

इति। अयमर्थः—कामस्य कामराजस्य कला शोभा; अथ वा कामबीजस्य कला देवताबीजम्; ककारलकाररहितं कामकला रूपं भवति गुप्तमहासरस्वतीबीजम्। तदुक्तं **धर्माचार्यस्तुतौ**—

"यन्नित्ये तव कामराजमपरं मन्त्राक्षरं निष्कलं
तत्सारस्वतमित्यवैति विरलः कश्चिद्बुधश्चेद्भुवि ।
आख्यानं प्रतिपर्व सत्यतपसो यत्कीर्तयन्तो द्विजाः
प्रारम्भे प्रणवास्पदप्रणयितां नीत्वोच्चरन्ति स्फुटम् ॥"

इति । तथा च श्रुतिः—

"य ईं॰ शृणोत्यलकं॰ शृणोति ।
न हि प्र वेद सुकृतस्य पन्थामिति ॥"

इति । सा पुनस्तुरीयस्वरूपा; तुरीयस्वरूपं च बिन्दुत्रयात्मकम् । तत्रैको बिन्दू रविः; परौ द्वौ दहनशीतांशू । रविरूपबिन्दुं मुखं कृत्वा तस्याधो दहनशीतांशू बिन्दुद्वयं स्तनयुगं कृत्वा तदधो हकारार्धं योनिरूपं ध्यायेत् । हकारपूर्वभागे सृष्टे सत्यधोभागो योन्याकारो भवति; तं ध्यायेदिति प्रकटार्थः । तदुक्तं **कादिमते**—

"नित्याकूटत्रयं देवि तुरीयस्वरशेखरम् ।
तत्तुरीयं स्वरूपं च बिन्दुत्रयमुदीरितम् ॥
तदात्मकं च देव्यास्ते साधकस्य च यद्भवेत् ।
तद्भावनां शृणु प्राज्ञे महोदयकरीं शुभाम् ॥
ऊर्ध्वबिन्द्वात्मकं वक्त्रमधोबिन्दुद्वयात्मकम् ।
कुचद्वयं तु तच्छेषागतिमेतां विभावयेत् ॥"

इति । अयमेकः प्रकारः । अथ वा, हकारः शिवः, तस्यार्धः; शिवेति पदं शकारेकारवकाराकारऐकाररूपवर्णचतुष्टयात्मकम् । तत्र अर्धे शकारवकारात्मके गते अर्धमिकाराकारात्मकमवशिष्टं भवति । तयोः संधौ सत्येकारो योनिरूपो भवति । तमेकारं योनिरूपं कुचस्याधो भावयेत् । अथ वा, हकारो रविः, तत्र रविपदे रेफवकाररूपेऽर्धे गते अकारेकारात्मकमर्धमवशिष्टं भवति । तयोः संधौ सत्येकारो योनिरूपो भवति । तत्कुचस्याधो भावयेदिति । अथ वा, हकारो हंसः, तत्रार्धे हकारसकाररूपे गते अं अः इत्यूर्ध्वबिन्दुविसर्जनीयरूपबिन्दुत्रयमवशिष्टं भवति । तत्रैवं योजना—हे हरमहिषि! हकारार्धं अं अः इति बिन्दुस्वरात्मकं हंसार्धं ध्यायेत् । केन प्रकारेण? मुखं बिन्दुं कृत्वा, तस्याधो बिन्दुद्वयं कुचद्वयं कृत्वा, तदधस्तनमन्मथकलामेकारा-

कारां ध्यायेत्। अत एव एतत्प्रकारत्रयेण कामकलोद्धाराभिप्रायेणाग्रे विद्योद्धारे त्रिविधं हकारसंकेतं करिष्यति—शिवेति, शिवो रविः हंस इति। एते हकारार्थाः प्रकटाः। वस्तुतो हकारार्थो गुप्तो गुरुमुखादनुगम्यः। तत्प्रकाशने महदनिष्टमिति न प्रकाशितः। तथा च **संकेतपद्धतौ**—

"एतत्कामकलाव्यासं गुह्याद्गुह्यतरं महत्।
नाशिष्याय प्रवक्तव्यं नाभक्ताय कदाचन॥
एतत्प्रकाशनं मातुरुद्घाटनमुरोजयोः।
आकृष्याच्छादनमिव तस्मान्नैतत्प्रकाशयेत्॥
लोभान्मोहाच्च गर्वाच्च वैदुष्याद्वा प्रकाशयेत्।
सोऽचिरान्मृत्युमाप्नोति शस्त्राघातविषादिभिः॥"

इति॥ १८॥

तृतीयकूटध्यानमहिमानमाह—

किरन्तीमङ्गेभ्यः किरणनिकुरम्बामृतरसं
हृदि त्वामाधत्ते हिमकरशिलामूर्तिमिव यः।
स सर्पाणां दर्पं शमयति शकुन्ताधिप इव
ज्वरप्लुष्टान् दृष्ट्या सुखयति सुधासारसिरया॥ १९॥

किरन्तीमिति। अङ्गेभ्यः किरणसमूहामृतरसं किरन्ती निष्यन्दयन्तीं चन्द्रकान्तसदृशच्छविं हृदि आधत्ते करोति सः सर्पाणां दर्पं गरुड इव शमयति। तं सर्पाः विलोक्य दश दिशो यान्ति; भयादिति भावः। ज्वरसंतप्तान् सुधासारसिरया; अमृतधारासंपातप्रणालिकया दृष्ट्या सुखयति। सर्पदष्टानपि तथाविधदृष्ट्या सुखयति। गरुडदर्शनादिव सर्पदष्टा निर्विषा भवन्तीति भावः॥ १९॥

कामकलायाः स्थूलध्यानमभिधाय सूक्ष्मध्यानमाह—

तटिल्लेखातन्वीं तपनशशिवैश्वानरमयीं
निषण्णां षण्णामप्युपरि कमलानां तव कलाम्।

महापद्माटव्यां मृदितमलमायेन मनसा
महान्तः पश्यन्तो दधति परमाह्लादलहरीम् ॥ २० ॥

तटिल्लेखेति । विद्युल्लताकान्तितनुं सूर्येन्दुवह्निरूपबिन्दुत्रयमयीं षण्णामपि कमलानां मूलाधारादीनामपि उपरि स्थितां तव कामकलां महापद्मवने, निर्मृष्टमलमायेन; मलानि त्रीणि मानसिकानि—संकल्पः, अध्यवसायः, क्रियानिष्पत्तिरिति । तद्विषयिणी माया तद्रहितेन मनसेत्यर्थः । महापद्मवनं नाम द्वादशान्तस्थितसहस्रदलम् । तथा **चावाहनमन्त्रः**—

"महापद्मवनान्तस्थे कारणानन्दविग्रहे ।
सर्वभूतहिते मातरेह्येहि परमेश्वरि ॥"

इति । तस्मिन् महान्तः तव कामकलानुसंधानसमाकलिततनूभूतसर्वव्यवहाराः पश्यन्तः अन्तर्मुखेन साक्षात्कुर्वन्तः परमाह्लादलहरीं दधति । एतादृश्या कामकलान्तर्भावनया समास्वादितनिरतिशयानन्दभाजो जीवन्मुक्ता भवन्तीति भावः । अयमत्र भावनाप्रकारः—मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तेष्वब्जेषु मूलाधारमणिपूरस्वाधिष्ठानानाहतविशुद्धिलम्बिकाग्रभ्रूमध्येन्दुचन्द्रार्धरोधिनीनादनादान्तशक्तिव्यापिकासमनोन्मनीसंज्ञेष्वष्टादशस्थानेषु विद्याक्षराणि पूर्वपूर्वाणि उत्तरोत्तरेष्वक्षरेषु भावनापूर्वकं विलाप्य, व्यापिकायां योनिरूपे वह्नौ विलाप्य, तं च समनास्थाने बिन्दुत्रयात्मकेश्वरे विलाप्य, उन्मनीस्थाने सपरार्धकलां भावयन् सूर्यं दहने दहनं चन्द्रे चन्द्रमपरार्धकलायां विलाप्य, विगलितवेद्यान्तरहृदयपरमानन्दनिर्भरो योगी शिवशक्तिभावनया तादात्म्यमधिगच्छति । तदुक्तं **कादिमते**—

"इति ते गदिता कामकलायां बाह्यभावना ।
पूर्वमेवाधुना वक्ष्ये भावनामान्तरालिकाम् ॥
मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं स्फुरद्विद्युल्लताकृतिम् ।
ध्यायेत्कुण्डलिनीं देवीं त्वद्विद्याक्षररूपिणीम् ॥
षट्चक्रभेदिनीं देवीं तां च बिन्दुत्रयात्मिकाम् ।
तां चाप्यर्धकलारूपां चिन्तयेत्पद्मकानने ॥

एवं भावनया जुष्टः परमानन्दनिर्भरः ।
संसारसागरं धीमान् गोष्पदीकुरुते शिवे ॥"

इति । **सुभगोदये**ऽपि सूचितान्तर्भावना, न प्रकाशिता—

"मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं मूलविद्यां विभावयेत् ।
उद्यदादित्यसंकाशां तटित्कोटिसमप्रभाम् ॥
तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चिन्तयेत् ।"

इति । एतादृशीं कामकलां यो गुरुमुखादुक्तां शृणोति, स एव जीवति; स एवान्नमत्ति । अन्यः पशुरिव विषयेषु लम्पटो व्यवहरतीत्यर्थः । तथा च **श्रुतिः**—"मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम्" इति ॥ २० ॥

वाग्भवस्यैव सात्त्विकध्यानान्तरमहिमानमाह—

सवित्रीभिर्वाचां शशिमणिशिलाभङ्गरुचिभिः
वशिन्याद्याभिस्त्वां सह जननि संचिन्तयति यः ।
स कर्ता काव्यानां भवति महतां भङ्गिसुभगैः
वचोभिर्वाग्देवीवदनकमलामोदमधुरैः ॥ २१ ॥

सवित्रीभिरिति । चन्द्रशिलाखण्डरुचिभिः; वशिनी, कामेश्वरी, मोदिनी, विमला, अरुणा, जयिनी, सर्वेश्वरी, कौलिनीत्यष्टवाग्देवताभिः सह हृदये यश्चिन्तयति, स कर्ता काव्यानां भवति । वाग्देवीवदनकमलामोदमधुरैर्वचोभिः सरस्वतीमुखाम्भोजसौरभ्यमनोहरैः वचसां चातुरीभिः सुभगैः शोभमानं भगम् ऐश्वर्यं; विविधालंकारोद्दीपितनिरूपणवद्भिरिति भावः ॥ २१ ॥

ध्यानमहिमानमभिधाय नाममहिमानमाह—

भवानि त्वं दासे मयि वितर दृष्टिं सकरुणा-
मिति स्तोतुं वाञ्छन् कथयति भवानि त्वमिति यः ।

तदैव त्वं तस्मै दिशसि निजसायुज्यपदवीं
मुकुन्दब्रह्मेन्द्रस्फुटमुकुटनीराजितपदाम् ॥ २२ ॥

भवानि त्वमिति। हे भवानि! त्वद्दासे मयि सदयां दृष्टिं वितर इति स्तोतुमिच्छन् यो वदति भवानि त्वमिति हेतोस्तस्मै निजसायुज्यपदवीं हरिविरिञ्चीन्द्रप्रभृतिदेवानां स्फुटमुकुटनीराजितपदां दिशसि। लोडुत्तमपुरुषशब्दसाम्यमात्रश्रवणादेव वितरसीत्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु लोके सर्वत्र शिवसायुज्यमेवाभिलषितम्; मत्सायुज्यपदव्या किमित्यत आह—

त्वया हृत्वा वामं वपुरपरितृप्तेन मनसा
शरीरार्धं शंभोरपरमपि शङ्के हृतमभूत्।
तथा हि त्वद्रूपं सकलमरुणाभं त्रिनयनं
कुचाभ्यामानम्रं कुटिलशशिचूडालमुकुटम् ॥ २३ ॥

त्वयेति। वामाङ्गरूपया त्वया अपरितुष्टेन मनसा दक्षिणाङ्गमपि शंभोरपहृतमिति शङ्के तर्कये। तथाहि, तत्र हेतुमाह—पूर्वमर्धमरुणं संप्रति सर्वमरुणम्। पूर्वं द्विनेत्रं केवलं मुकुटालंकारम्; अधुना त्रिनयनं कुचाभ्यामानम्रं शशिकलालंकृतशरीरम्; एभिर्हेतुभिः शंभोः शरीरं हृतमित्यपह्नुतिरलंकारो व्यङ्ग्यः। एतावता त्वमेव शिवस्वरूपिणी शिवोऽपि त्वन्मय इति शक्तिशक्तिमतोरभेदः पूर्वोक्तः स्मारितः। त्वत्सायुज्यमेव शिवसायुज्यमिति ध्वनिः ॥ २३ ॥

ननु ब्रह्मादयो देवाः सायुज्यदाने समर्थाः किं न सन्ति; तत्सकाशादेव सायुज्यं भविष्यति, मत्सायुज्ये कोऽयं निर्बन्ध इत्यत आह—

जगत्सूते धाता हरिरवति रुद्रः क्षपयते
तिरस्कुर्वन्नेतत्स्वमपि वपुरीशस्तिरयति।

सदापूर्वः सर्वं तदिदमनुगृह्णाति च शिव-
स्तवाज्ञामालम्ब्य क्षणचलितयोर्भ्रूलतिकयोः ॥ २४ ॥

जगत्सूत इति । ब्रह्मा जगत्सृजति, विष्णुस्त्ववति, रुद्रः संहरति, ब्रह्मादिदैवतैः सह ईश्वरो जगत्तिरोधत्ते । अयमर्थः—रुद्रेण कार्यरूपं जगत्संहृतं कारणरूपेण तिष्ठति; यथा घटनाशे कपालरूपेण कार्यम्, पटनाशे तन्तुरूपेण, कुण्डलनाशे सुवर्णरूपेण । तथा वर्तमानं स्वात्मना सह तिरयति आच्छादयति । सदापूर्वः शिवः सर्वमनुगृह्णाति; स्वात्मनि बीजभावेन स्थापयति, पुनः सृष्टेरनुग्रहाय । तदुक्तं **शांभवदीपिकायाम्**—

"सृष्टिस्थित्युपसंहारतिरोधानुग्रहात्मकम् ।
कृत्यं पञ्चविधं यस्मात्तं नुमः शाश्वतं शिवम् ॥"

इति । एतत्पञ्चविधं ब्रह्मादयो ये कुर्वन्ति, ते च क्षणचलितयोर्भ्रूलतिकयोराज्ञमवलम्ब्य, ईषद्भ्रूविलासेन स्वस्वकृत्यं कुर्वन्ति । एतावता तव भ्रूविलासमहिमा एतादृशः, तव महिमानं को वा वक्तुं समर्थ इति भावः । पूर्वं 'तवापाङ्गालोके पतितम्' इत्यादिना अपाङ्गमहिमा वर्णितः । अनेन पद्येन भ्रूविलासमहिमा वर्णितः । अतस्तवाज्ञावर्तिनां सायुज्ये प्रयोजनं नास्ति । तवैव सायुज्यं परमपुरुषार्थ इत्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

इदानीं चरणार्चनमहिमानमाह—

त्रयाणां देवानां त्रिगुणजनितानामपि शिवे
भवेत् पूजा पूजा तव चरणयोर्या विरचिता ।
तथा हि त्वत्पादोद्वहनमणिपीठस्य निकटे
स्थिता ह्येते शश्वन्मुकुलितकरोत्तंसमुकुटाः ॥ २५ ॥

त्रयाणामिति । तव चरणोयोर्या विरचिता पूजा त्रयाणां देवानां भवति । यतस्त्वत्पादोद्वहनमणिपीठस्य समीपे ह्येते शश्वन्मुकुलितकरोत्तंसमुकुटाः सन्ति । अत-

स्तेषां पूजा न पृथक्कार्या। एतावता शिवपूजाविष्णुपूजयोः सकाशात्तव पूजा विशिष्टकरेति भावः। तदुक्तं **देवीपुराणे**—

"विष्णुपूजासहस्राणि शिवपूजाशतानि च।
अम्बिकाचरणार्चायाः कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥"

इति॥ २५॥

चरणसपर्यामहिमानमभिधाय तत्प्रभावमहिमानमाह—

विरिञ्चिः पञ्चत्वं व्रजति हरिराप्नोति विरतिं
विनाशं कीनाशो भजति धनदो याति निधनम्।
वितन्द्रा माहेन्द्री विततिरपि संमीलति दिशां
महासंहारेऽस्मिन् विलसति सति त्वत्पतिरसौ॥ २६॥

विरिञ्चिरिति। विरिञ्चिः मृतिं याति; विष्णुर्विरामं प्राप्नोति; यमो नाशमेति; कुबेरो निधनमपि गच्छति; माहेन्द्री दिशां विततिः तन्द्रारहिता जागरूकापि मीलति दीर्घनिद्रां याति; त्वत्पतिः शिवः महाप्रलये विलसति। हे सति! सदामङ्गलरूपे, तवामङ्गलं कालत्रयेऽपि यतो नास्ति; अत एव तस्य ब्रह्मादेरिव विरामो नास्ति। सर्वबलसंहारकमाह—महामायायास्तवैव तामस्याः शक्तेः साक्षिण्या चिच्छक्तिरूपया नित्यनिरतिशयानन्दघनया अविनाभूतः स्वयंप्रकाशः समुज्जृम्भत इति यो महिमा शिवस्य स चिच्छक्तिरूपाया नित्यनिरतिशयायास्तवैव प्रभाव इति भावः॥ २६॥

प्रभावमहिमानमभिधाय सर्वनिवासभूतायाः सचक्रायाः परदेवतायाः स्वात्मत्वेन भावनाफलितमर्थं प्रार्थनारूपमभिसंधत्ते—

जपो जल्पः शिल्पं सकलमपि मुद्राविरचनं
गतिः प्रादक्षिण्यं भ्रमणमदनाद्याहुतिविधिः।

प्रणामः संवेशः सुखमखिलमात्मार्पणदृशा
सपर्यापर्यायस्तव भवतु यन्मे विलसितम् ॥ २७ ॥

जप इति। सर्वोऽपि जल्पो वाग्व्यवहारः मातृकास्वरूपः; मातृका च त्वन्मयी। अतः शब्दरूपं सकलं जपत्वेन पर्यवस्यतु। शिल्पं सकलं हस्तव्यापार-रूपं मुद्रात्वेन तव संतोषकरं भवतु; मुद्राणां हस्तचेष्टारूपत्वात्। गतिः प्रादक्षिण्य-क्रमणं भवतु; प्रादक्षिण्यक्रमणस्य चरणव्यापाररूपत्वात्। अदनादि भक्षणादि भक्ष्यचोष्यपेयलेह्यानीत्यादि आदिशब्दाद्ग्रह्यते। अदनादिकर्म आहुतिविधिर्भवतु। प्रणामः संवेशः, शयनं प्रणामो भवतु; प्रणामस्यापि दण्डवत्प्रणिपातरूपत्वात्। निद्रादिसुखमखिलमात्मार्पणदृशा स्वात्मनि परदेवतायाः अभेदेनारोपणबुद्ध्या यन्मे विलसितं तत्सर्वं सपर्यापर्यायो भवतु। सपर्यावत्तव संतोषकृद्भवतु। अयं श्लोकार्थः।

भावनाप्रकारस्तु—"श्रीगुरुः सर्वकारणरूपा शक्तिः। तेन नवरन्ध्ररूपो देहः। नवशक्तिरूपं श्रीचक्रम्। वाराही पितृरूपा कुरुकुल्ला बलिदेवता माता। पुरुषार्थाः सागराः। देहो नवरत्नद्वीपः। त्वगादिसप्तधातुरोमसंयुक्तः। संकल्पाः कल्पतरवः, तेजः कल्पकोद्यानम्। रसनया भाव्यमाना मधुराम्लतिक्तकटुकषाय-लवणरसाः षडृतवः। ज्ञानमर्घ्यम्; ज्ञेयं हविः; ज्ञाता होता; ज्ञातृज्ञानज्ञेयानामभेद-भावनं श्रीचक्रपूजनम्। नियतिसहिताः शृङ्गारादयो नव रसा अणिमादिसिद्धयः। कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यपुण्यपापमया ब्राह्म्याद्यष्टशक्तयः। आधारनवकं मुद्राशक्तयः। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थानि मनोविकारः कामा-कर्षिण्यादयः षोडश देवताः। वचनादानगमनविसर्गानन्दहानोपादानोपेक्षाबुद्धयः अनङ्ग-कुसुमादयः शक्तयोऽष्टौ। अलम्बुसा कुहूर्विश्वोदरी वारणा हस्तिजिह्वा यशोवती गान्धारी पूषा शङ्खिनी पयस्विनी सरस्वती इडा पिङ्गला सुषुम्ना चेति चतुर्दशनाड्यः सर्वसंक्षो-भिण्यादिचतुर्दशशक्तयः। प्राणापानव्यानोदानसमाननागकूर्मकृकरदेवदत्तधनंजया इति दश वायवः सर्वसिद्धिप्रदादिबहिर्दशारगा देवताः। एतद्वायुदशकसंसर्गोपाधिभेदेन रेचकः पाचकः शोषको दाहकः प्लावक इति प्राणमुख्यत्वेन पञ्चधा जाठराग्निर्भवति। क्षारक उद्धारकः क्षोभको जृम्भको मोहक इति नागप्राधान्येन पञ्चविधाः; ते

मनुष्याणां देहगाः भक्ष्यभोज्यचोष्यलेह्यात्मकं चतुर्विधमन्नं पाचयन्ति। (तदुक्तं भगवद्गीतासु—

"अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥"

इति।) एता दशवह्निकलाः सर्वज्ञाद्या अन्तर्दशारगा। देवताः। शीतोष्णसुखदुःखेच्छाः सत्त्वरजस्तमोगुणा वशिन्याद्यष्टशक्तयोऽष्टकोणस्थाः। पञ्चतन्मात्राः पञ्च पुष्पबाणाः। मन इक्षुधनुः। रागः पाशः। द्वेषोऽङ्कशः। अव्यक्तमहदहंकाराः कामेश्वरी वज्रेश्वरी भगमालिनीति अन्तस्त्रिकोणगा देवताः। शुद्धा निरुपाधिका संविदेव कामेश्वरः। सदानन्दघनः पूर्णः स्वात्मैव परदेवता ललिता। लौहित्यमेतस्य सर्वस्य विमर्शः। अनन्यचित्तत्वेन च सिद्धिः। भावनायामप्रमत्तता उपचारः। अहं त्वमस्ति नास्ति कर्तव्यमकर्तव्यमुदासितव्यमित्यादि विकल्पानामात्मनि विलापनं होमः। भावनाविषयाणामभेदभावनं तर्पणम्। पञ्चदशतिथिरूपेण कालस्य परिणामावलोकनं पञ्चदश नित्याः। एवं मुहूर्तत्रयं मुहूर्तद्वितयं मुहूर्तमात्रं वा भावनापरो जीवन्मुक्तो भवति। स एव शिवयोगीति निगद्यते। तस्य देवता सर्वदा अभिमुखी तिष्ठति। चिन्तितकार्याण्ययत्नेन सिध्यन्ति। एतादृशस्योपासकस्य, 'जपो जल्पः' इत्यादिकं सर्वं तथैव भवति; न संदेहः। इति कादिमतोक्ता स्वात्मभावनानेन श्लोकेन प्रतिपादिता ॥ २७ ॥

इत्थं भावनामभिधाय एतस्या एव भावनाया हेतुभूतं भक्तिविशेषं प्रार्थयति—

ददाने दीनेभ्यः श्रियमनिशमाशानुसदृशी-
ममन्दं सौन्दर्यप्रकरमकरन्दं विकिरति।
तवास्मिन् मन्दारस्तबकसुभगे यातु चरणे
निमज्जन् मज्जीवः करणचरणैः षट्चरणताम् ॥ २८ ॥

ददाने इति। हे देवि! दीनेभ्यः आशानुसदृशीं श्रियम् अनिशं ददाने पुनः अमन्दं यथा भवति तथा सौन्दर्यसमूहरसान् विकिरति सति अस्मिन् तव चरणे

कल्पवृक्षकुसुमस्तवकमनोहरे मम जीवात्मा करणचरणैः मनसा सह षडिन्द्रियचरणैः षट्चरणतां यातु। किं कुर्वन्? नितरां मज्जन् तव चरणमन्दारगुच्छभक्तिरससहितानन्दमेदुरः सन् विषयान्तरव्यापाररहितभवत्पादयुगलध्यानवशंवदो भवतु। तेन पूर्वोक्तभावनाफलरूपो 'जपो जल्पः' इत्यादिसिद्धिर्भविष्यतीति भावः॥ २८॥

भक्तिविशेषमित्थमभिधाय परदेवतायाः कर्णभूषणमहिमख्यापनेनानश्वरं सौभाग्यं द्योतयति—

सुधामप्यास्वाद्य प्रतिभयजरामृत्युहरणीं
विपद्यन्ते विश्वे विधिशतमखाद्या दिविषदः।
करालं यत् क्ष्वेडं कवलितवतः कालकलना
न शंभोस्तन्मूलं जननि तव ताटङ्कमहिमा॥ २९॥

सुधामिति। भयंकरजरामृत्युविनाशिनीं सुधामप्यास्वाद्य विपद्यन्ते विश्वे सर्वे विधिशतमखाद्या देवताः करालं गरलं भक्षितवतः शंभोः न कालकलना; मृत्युव्याप्तिर्नास्तीति यावत्। तस्य मूलम्, हे जननि, तव ताटङ्कमहिमा। देवतासु ब्रह्मादिषु मृत्युहरणकारणमस्ति, कार्यं नास्ति जरामृत्युराहित्यरूपम्। शिवे मृत्युभयं नास्ति, मृत्युकारणं विषभक्षणमस्तीति विशेषोक्तिविभावनालंकारौ व्यक्तौ। सुधामप्यास्वाद्य ते म्रियन्ते, गरलमप्यास्वाद्य न म्रियते शंभुरिति विरोधाभासः। साक्षात्तवैव ताटङ्कमहिम्ना विषं कवलितममृतमभूत्; स्वयं च मृत्युंजयो जातः। किं ताटङ्कयुगलं गरुडोद्गारमणिविशेषघटितम्, आहोस्विद् विषहरम्, यत्र द्वयं नेति वितर्को व्यङ्ग्यः। अन्यासां देवस्त्रीणां सौभाग्यं नश्वरम्, तव सौभाग्यमनश्वरं, प्रलयेऽपि न नश्यतीति त्वया सह शिवस्याविनाभावः सार्वदिक इति पर्यवसितोऽर्थः॥ २९॥

ताटङ्कमहिमानमुक्त्वा परदेवतायाः प्रभावमहिमानमाह—

किरीटं वैरिञ्चं परिहर पुरः कैटभभिदः
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम्।
प्रणम्रेष्वेतेषु प्रसभमुपयातस्य भवनं
भवस्याभ्युत्थाने तव परिजनोक्तिर्विजयते॥ ३०॥

किरीटमिति । पश्य मातः, अग्रे ब्रह्मा प्रणतोऽस्ति ; भूयिष्ठमेतस्य मुकुटं परिहर त्यज । कठोरतरमुकुटाघाते तव चरणौ सुकुमारतरौ यतो न सहेते । कैटभभिदः कठोरे कोटीरे स्खलसि संभ्रमवशात् ; न च भ्रान्ता सतीत्यर्थः । अतस्तदपि परिहरेति भावः । जहि जम्भारिमुकुटम् ; अत एव त्यज इति । प्रणतेषु देवेषु सत्सु प्रसभं हठात् 'जगन्माता संप्रति देवगणैः सेव्यमाना वर्तते, नायमवसरस्तव' इति वदतो दौवारिकानधिक्षिप्य अभिमुखमागतस्य हरस्याभ्युत्थाने तव परिजनोक्तिर्विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ३० ॥

सौभाग्यमहिमानमभिधायाग्रे परदेवताया मन्त्रं कादिमतस्वतन्त्रानुसारेणोद्धर्तुं स्वतन्त्रमहिमानमाह—

चतुष्षष्ट्या तन्त्रैः सकलमभिसंधाय भुवनं
स्थितस्तत्तत्सिद्धिप्रसभपरतन्त्रैः पशुपतिः ।
पुनस्त्वन्निर्बन्धादखिलपुरुषार्थैकघटना-
स्वतन्त्रं ते तन्त्रं क्षितितलमवातीतरदिदम् ॥ ३१ ॥

चतुःषष्ट्येति । चतुःषष्टितन्त्रैः सकलं त्रिभुवनमभिसंधाय समस्तलोकं वशीकृत्य ; कीदृशैः ? तत्तत्सिद्धिप्रसभपरतन्त्रैः ; तासु तासु सिद्धिषु हठात् परतन्त्राणि ; कचिद्धर्मः, कचिदर्थः, कचित्कामः, कचिन्मोक्ष इत्येकैकपुरुषार्थप्रदोपासनानिदर्शकैः तैः ; तेषु सकलपुरुषार्थसिद्धिर्नास्तीत्यर्थः । पुनस्तव निर्बन्धादखिलपुरुषार्थैकघटनास्वतन्त्रं ते तन्त्रं क्षितितलम् अवातीतरत् अवतारितवान् । "णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्" इति चङि कृते, "चङि" इति द्वित्वे च कृते, "सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे" इति सन्वद्भावे कृते, "सन्यतः" इतीत्वे कृते, "दीर्घो लघोः" इति दीर्घत्वे च कृते, "इतश्च" इति तिप इकारलोपे चातीतरदिति लुङि रूपम् । त्वया यानि तन्त्राणि चतुःषष्टिसंख्याकानि कृतानि, तानि सकलपुरुषार्थसाधनप्रकाशानि न भवन्ति ; तन्त्रमेकं तथा अवतारय ; यथा सकलपुरुषार्थसाधनं भवतीति देव्या निर्बन्धे कृते स्वतन्त्रं तन्त्रं कादिमताख्यमवतारयामास पशुपतिः । अन्यानि

यानि तन्त्राणि अन्योन्यं सापेक्षाणि । इदं तन्त्रमन्यानपेक्षम् । एतावता अनादिसिद्धमेवैतत्तन्त्रं मन्तव्यमिति ॥ ३१ ॥

स्वतन्त्रस्य चतुष्षष्टितन्त्रान्तरापेक्षया विशिष्टत्वं प्रतिपाद्य तदनुसारिणीं लोपामुद्राविद्यां पञ्चदशाक्षरीं दौर्वाससीं च त्रयोदशाक्षरीं चैकहेलयोद्धरति—

शिवः शक्तिः कामः क्षितिरथ रविः शीतकिरणः
स्मरो हंसः शक्रस्तदनु च परामारहरयः ।
अमी हृल्लेखाभिस्तिसृभिरवसानेषु घटिता
भजन्ते वर्णास्ते तव जननि नामावयवताम् ॥ ३२ ॥

शिव इति । शिवो हः, शक्तिः सः, कामः कः, क्षितिर्लः ; अथेत्यानन्तर्याभिधानात् शिवादिवर्णचतुष्टयेऽवसानं सूचितम् । रविर्हः, शीतकिरणः सः, स्मरः कः, हंसो हः, शक्रो लः ; तदनु तत्पश्चात्, तदनन्तरमिति यावत् । तत्राप्यानन्तर्याभिधानादवसानं सूचितम् । चकाराद्धृल्लेखाभिः सहाविश्लेषः सूचितः । परा सः, मारः कः, हरिर्लः, अमी हृल्लेखाभिः भुवनेश्वरीबीजैः ; सर्वेषां प्राणिनां हृदि लेखेव जागर्ति प्राणशक्तिरूपा ; मन्त्राणां जीवरूपा जागर्ति ; तस्मात् हृल्लेखेत्युच्यते । तथा च **स्वच्छन्दसंग्रहे**—

"शिवाविनाभूतशक्तिः स्वतन्त्रा निरुपप्लवा ।
समस्तं व्याप्य भुवनमीष्टे तेनेश्वरी मता ॥
व्याप्तं तेन सकलमनया चिद्विलासया ।
यस्मादखिलजीवानां मन्त्राणामपि सर्वशः ॥
हृदि लेखेव जागर्ति प्राणशक्तिरियं परा ।
हृल्लेखा कथ्यते तस्मान्मायैवाचिन्त्यवैभवा ॥
अनया रहिताः सर्वे निर्जीवा मन्त्रराशयः ।
अतस्तु सर्वमन्त्राणामियमुद्बोधिनी मता ॥"

इति । **प्रपञ्चसारे** भुवनेश्वरीस्तोत्रेऽपि—"प्रसीद प्रपञ्चस्वरूपे प्रधाने प्रकृत्यात्मिके प्राणिनां प्राणसंज्ञे" इति । तिसृभिरवसानेषु ; शिवादिवर्णचतुष्टयरव्यादिवर्णपञ्चकपरा-

दिवर्णत्रयविरामेषु घटिता मीलिता वर्णाः तव, जननि, अवयवतां भजन्ते नाम; अतिशयेनेति यावत्। मन्त्ररूपिण्यास्तवैते वर्णा अवयवा इत्यर्थः। अथ वा, मन्त्रस्वरूपस्य तव नाम्न एतेऽवयवाः नाम्नोऽवयवभूता वर्णा इत्यर्थः। एतावता मन्त्रो वाचकः, अचिन्त्यवैभवा त्वं वाच्येति संपन्नोऽर्थः। तथा च **कादिमते**—

"सर्वे मन्त्राः समुद्दिष्टाः परतत्त्वार्थवाचकाः।
तस्मात् सर्वत्र मन्त्रैस्तु शक्तिस्त्वं प्रतिपाद्यसे॥"

इति। **ज्ञानार्णवे**—

"वाच्यवाचकरूपेण सर्वे मन्त्रा व्यवस्थिताः।
यद्देवताया यो मन्त्रस्तस्या मन्त्रः स वाचकः॥"

इति। अवयवतां भजन्ते। ह्रींकारस्यावयविन एते वर्णा अवयवाः। ह्रींकारस्यैव प्रपञ्चः सर्वोऽपि मन्त्र इति भावः। तदुक्तं भगवता **श्रीशंकराचार्येणैव क्रमस्तुतौ**—

"ह्रींकारमेव तव नाम गृणन्ति वेदा
मातस्त्रिकोणनिलये त्रिपुरे त्रिकोणे"

इति। अथानन्तरम्; अथ शंभुना त्रयोदशाक्षरी तुरीया विद्या अधुनोद्ध्रियते—शिवो हः, शक्तिः सः, कामः कः, क्षितिर्लः; अथानन्तरमन्तरं विना। रविर्हः, शीतकिरणः सः, स्मरः कः, हंसो हः, शक्रो लः; तदनु तदनन्तरम्। चकारः सर्वेषां वर्णानां समुच्चयद्योतकः। परा सः, मारः कः, हरिर्लः; हृल्लेखा अमी वर्णाः त्रयोदशसंख्याकाः, नामावयवतां भजन्ते। आभिस्तिसृभिर्हृल्लेखाभिरित्यर्थः। अवसानेषु पूर्वोक्तप्रकारेण घटितास्तव नामावयवतां भजन्ते। एष हृल्लेखाविद्याक्रमो गुरुपरंपरागतः सर्वात्मना गोपनीयः। तथा च कादिमते **स्वतन्त्रतन्त्रे**—

"हस्प्राणेनाहं सदाहा वह्निस्वैर्ललितेरिता।
हसाद्ययाद्ययाद्यः स्यादादिमध्यस्तहंसया॥
तृतीयाप्रकृतिः सैव तुर्या तैरन्त्यमायया॥"

इति॥ ३२॥

लोपामुद्राविद्यामुद्धृत्य कामराजविद्यामुद्धरति—

स्मरं योनिं लक्ष्मीं त्रितयमिदमाद्ये तव मनो-
र्निधायैके नित्ये निरवधिमहाभोगरसिकाः ।
जपन्ति त्वां चिन्तामणिगुणनिबद्धाक्षवलयाः
शिवाग्नौ जुह्वन्तः सुरभिघृतधाराहुतिशतैः ॥ ३२ ॥

स्मरमिति । स्मरः कः, योनिः एकारः, लक्ष्मीः ईकारः, इदं त्रितयं तव मनोराद्ये प्रथमकूटाक्षरत्रये निधाय आदेशीकृत्य, एके निरवधिमहाभोगरसिकाः; दुःखासंभिन्नसांसारिकपुत्रमित्रकलत्रधनश्रीरित्यादिसंपत्संततिमविरतं समनुभूय पश्चात् स्वर्गभोगान् उर्वश्यादिदेवाङ्गनाभिः सह नानाविलासपुरःसरमनवरतमनुवर्तमानानिच्छन्तो जपन्ति । मन्त्ररूपिणीं त्वां चिन्तामणिगुणनिबद्धाक्षवलयाः, क्षकारं मेरुं कृत्वा अनुलोमप्रतिलोमतया वलयाकारेण भ्राम्यमाणा अकारादिक्षकारपर्यन्ताक्षमालाः, शिवाग्नौ ; शिवशक्तिरूपवागीश्वरवागीश्वरीसंमेलनजातवह्नौ, सुरभिघृतधाराहुतिशतैः; गोघृतधाराहुतिशतैः मातृकाक्षरमालया मन्त्रमयीं त्वां ध्यायन्तो ये जपन्ति; तथा अनवरतं घृताहुतिशतं जुह्वति; तेषां सांसारिका भोगा ऐहिकामुष्मिका अनवरतमुज्जृम्भन्त इति भावः । हे नित्ये! तव मनोराद्ये रूपे त्रितयं वर्णत्रयम्, स्मरं योनिं लक्ष्मीं क्रमेण निधाय विधायेत्यर्थः । अव्ययानामनेकार्थत्वादुपसर्गो विधानद्योतकः । हकारादिवर्णत्रयं स्मरादिवर्णत्रयं कृत्वेत्यर्थः । एवं वा योजना कार्या । अन्यत्सर्वं पूर्ववदेव योजनीयम् । इति प्रकटार्थः ।

परमार्थस्तु—निरवधिमहाभोगरसिकाः; अखण्डानन्दसंविदुल्लासलक्षणात्मानुभवपरमपुरुषार्थरसिकाः, भजन्ति त्वां मनसा मन्त्ररूपां भावयन्ति । किं कृत्वा? चिन्तामणिगुणनिबद्धाक्षवलयाः; भावार्थसंप्रदायार्थनिगर्भार्थकौलिकार्थरहस्यार्थपरमरहस्यार्थरूपा येऽर्थास्तेषां चिन्ता पर्यालोचनम्, मणिरिव मणिः प्रकाशमानम्; तस्य गुणः पर्यालोचनजन्यपरमरहस्यार्थरूपा या विषयासंसक्तिः महाप्रकाशशिवाविनाभावेन भावना, तया निबद्धाक्षबलयाः निगृहीतचक्षुरादिबाह्येन्द्रियव्यापाराः, शिवाग्नौ; शिवोऽहमिति पूर्णाहन्तामहाप्रकाशे, सुरभिघृतधाराहुतिशतैः; सुरभिः विषयासङ्गवासना

तद्रूपा घृतधारा स्नेहपरंपरा तां जुह्वन्तः प्रलयं प्रापयन्तः भावार्थादिपञ्चार्थपरामर्शेन प्रकाशमानेन शिवाविनाभूतचिच्छक्तेर्भावनया निरुद्धबाह्येन्द्रियव्यापाराः, शिवोऽहमिति पूर्णाहन्तातेजसि अनात्मभूताहन्ताविजृम्भितविषयासङ्गवासनास्नेहपरंपरां दहन्तः त्वां भजन्ति । विभूतिनिर्विकल्पसमाधियोगा धन्याः त्वद्भक्तियोगेन परमानन्दनिर्भरं स्वभावसंवेदनमनुभूय प्रभवन्तीति भावः । तदुक्तं **शिवभावितपरास्तोत्रे**—

" अहमि प्रलयं कुर्वन्निदमः प्रतियोगिनः ।
पराक्रमपरो भुङ्क्ते स्वभावमशिवापहम् ॥ "

इति । अत्र जुह्वन्त इति " नाभ्यस्ताच्छतुः " इति नुमो निषेधाच्छान्दसं पदम् । भगवतः शंकरावतारस्य श्रीशंकराचार्यस्य वचनं छान्दसमेव । केचन जुह्वाना इति पाठं कल्पयन्ति । तदपि छान्दसमेव । " जुह्वानः सुप्रतीकः " इत्यादौ छन्दस्येवात्मनेपद-प्रयोगो दृश्यते, न तु लोके कचित् । अथ वा जुहूः स्रुग्विशेषः ; तदन्तः सुरभिघृत-धाराहुतिशतैः, जुहूमध्यगतगोघृतधाराहुतिशतैः शिवाग्नौ महाभोगरसिकाः महाभोगः पूर्णाहुतिः तद्रसिकास्त्वां जपन्ति, जपहोमादिभिस्त्वामुपासते धन्या इति भावः । इति प्रकटार्थे योजनीयम् ।

परमार्थविषयेऽर्थान्तरं च—चिन्तामणिः चिन्तानां मणिः, चिन्तानां प्रसारकं मन इत्यर्थः । तद्रूपो गुणः, तस्मिन्निबद्धाक्षवलयाः मनसा चिन्त्यमाना अकारादिक्ष-कारान्ताः अक्षमाला इत्यर्थः । शिवाग्नौ शिवोऽहमिति पूर्णाहन्तामये संविदग्नौ जुह्वन्तः सुरभिघृतधाराहुतिशतैः, जुहूरुन्मनी तदन्तः सुरभिः सुवासना धर्माधर्मौ तद्रूपा घृतधाराः स्नेहधाराः तासामाहुतिशतैः महाभोगरसिकाः पूर्णाहुतिपरायणाः त्वां भजन्ति । मनसा भाव्यमानवर्णमालया मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं कुण्डलिनीरूपं विचिन्त्य स्थिरासने उन्मनीमार्गेण सुवासनाधर्माधर्मानुबन्धस्नेहपरंपरां सोऽहमिति विचिन्त्य-मानशिवाग्नौ पूर्णाहुतिं कुर्वाणा अन्तर्यागपरायणाः त्वां भजन्ति । एवंविधान्तर्यागेन परमां सिद्धिं लभन्त इति तात्पर्यार्थः । तथा चान्तर्यागमन्त्राः—

" प्रकाशाकाशहस्ताभ्यामवलम्ब्योन्मनीस्रुचा ।
धर्माधर्मकलास्नेहपूर्णां वह्नौ जुहोम्यहम् ॥ " इति ।

एवं विद्याद्वयोद्धारेण पूर्वोक्ता वैष्णवविद्या स्पष्टीकृता नन्दिकेश्वरविद्या च। कामराजविद्योद्धारे श्रुतिः अथर्ववेदसौभाग्यकाण्डे—

" कामो योनिः कमला वज्रपाणिर्गुहा हसा विश्वमाताभ्रमिन्द्रः।
पुनर्गुहा सकला माययैषा पुरूच्येषा विश्वमातादिविद्या ॥ "

इति। ऋग्वेदेऽपि—" इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते " इति। अस्यार्थः— इन्द्रः इच्छामात्रोपनीतसकलसंपद्द्रष्टा स परमैश्वर्यानुभावकेन्द्ररूपोपाधिः परमशिवः लकारः, मायाभिः हृल्लेखाभिः बहुरूपमीयते जायते। तथा हि—हृल्लेखायाः पञ्चधा, षोढा, चतुर्धा इति साङ्गाः त्रिविधा भवन्ति। तत्र हकारः, रेफः, ईकारः, बिन्दुस्तत्समष्टिरिति पञ्चधाभागेन वाग्भवोत्पत्तिः। हकारः, रेफः, बिन्दुत्रयं, तत्समष्टिरिति षोढाभागेन कामराजोत्पत्तिः। हकारः, रेफः, ईकारः, बिन्दुरिति चतुर्धाभागेन शक्तिकूटोत्पत्तिः। हकारेण प्रकाशरूपेण ककारस्य कामराजस्योत्पत्तिः। रेफेण शक्तिरूपेण एकारस्य शक्तिरूपस्योत्पत्तिः। ईकारेण परमप्रकाशाविनाभूतचिच्छक्तिरूपेण ईकारस्य चिच्छक्तिरूपस्योत्पत्तिः। बिन्दुना नादरूपेण परमैश्वर्यसमुज्जृम्भितस्य लकारस्य इन्द्रस्योदयः। एतेषां समष्ट्या समस्तस्योत्पत्तिः। हकारेण हकारस्योत्पत्तिः। रेफेण शक्तिरूपेण शक्तिरूपस्य सकारस्योत्पत्तिः। सूर्यरूपेण बिन्दुना प्रकाशात्मकककारस्योत्पत्तिः। वह्निरूपबिन्दुना रुद्ररूपेण हकारस्योत्पत्तिः। " रुद्रो वा एष यदग्निः " इति श्रुतेः। चन्द्ररूपेण बिन्दुना शिवरूपेण लकारस्य शिवरूपस्योत्पत्तिः। तथा च " अष्टमी मूर्तिश्चन्द्रमाः शंकरस्य " इति पुराणवाक्यात् लकारस्य शिवरूपत्वम्, श्रीकण्ठादिमध्ये पठितत्वात्। तथा च शारदातिलके—" श्वेतो भृग्वीशलकुलिः शिवः संवर्तकस्तथा। " इति। एतेषां समष्ट्या समस्तकामराजोत्पत्तिः। हकारेण कलारूपेण कलानिधिरूपस्य सकारस्योत्पत्तिः। तथा च संकेतपद्धतौ—

" अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः।
हकारोऽन्त्यकलारूपो वर्णाहन्ताप्रकाशकः ॥ "

इति। रेफेण वह्निना रजोगुणप्रधानस्य ब्रह्मणः ककारस्योत्पत्तिः; ईकारेण श्रीरूपेण

सकलाधारस्वरूपस्य लकारस्योत्पत्तिः; एतेषां समष्ट्या सकलशक्तिकूटोत्पत्तिरिति। किं बहुना, शिवशक्त्योः हकाररेफयोः श्रिया सकलं विलसितं विश्वमिति तात्पर्यार्थः। तदुक्तं **कादिमते**—

"विद्यातृतीयखण्डेन सकलार्थोऽभिधीयते।
तेनेदं विश्वलसितं हृल्लेखात्मकमीश्वरि॥
शिवशक्तिसमायोगादुदेतीदं विजृम्भते॥"

इति। एतेन ह्रींकारस्यैव सर्वोऽपि मन्त्रप्रपञ्च इति स्पष्टीकृतोऽर्थः।

एतस्या विद्यायाः पञ्चदशाक्षरीत्वं पञ्चदशरूपेण न भवति; किं तु जायते, वर्धते, विजृम्भते, परिणमते, नश्यतीति, दशापञ्चकयुक्तस्य प्रपञ्चस्य साक्षिणी, अक्षरी अक्षरसंबन्धिनी; तेन पञ्चदशाक्षरी। पञ्च दशा यस्याः सकाशाद्भिद्यन्ते, तेन पञ्चदशा(चा)सौ अक्षरी चेति पञ्चदशाक्षरी। तदुक्तं **मानसोल्लासे**—

"दशापञ्चकभेदेन प्रपञ्चस्य विलासिनः।
साक्षिणी चाक्षरी यस्मात्तस्मात्पञ्चदशाक्षरी॥"

इति। इति लोपामुद्राकामराजविद्ययोः संक्षेपेण महिमा निरूपितः। अन्यत् सर्वं भावार्थादिपञ्चार्थविवेचनं **विद्यारण्यश्रीचरणविरचितश्रीविद्यार्थदीपिकायां योगिनीहृदये** च द्रष्टव्यम्॥ ३३॥

एवं विद्याद्वयमुद्धृत्य पूर्वोक्तानां 'क्षितौ षट्पञ्चाशत्' इत्यादिना षडन्वयशांभवानामंशभूतनवात्मकमिथुनविद्यायास्तात्पर्यात्मकतत्प्रतिपाद्ययोः शिवशक्त्योरभेदं प्रस्तौति—

शरीरं त्वं शंभोः शशिमिहिरवक्षोरुहयुगं
तवात्मानं मन्ये भगवति नवात्मानमनघम्।
अतः शेषः शेषीत्ययमुभयसाधारणतया
स्थितः संबन्धो वां समरसपरानन्दपरयोः॥ ३४॥

शरीरमिति। हे भगवति! त्वं शंभोः शरीरम्। कुतः? यतः शशिमिहिर-वक्षोरुहयुगं शिवशक्तिरूपहकारसकारमयं सूर्यचन्द्ररूपं स्तनद्वयमित्यर्थः। अत एव तवात्मानमनघम् आपाततो दृश्यमानप्रमञ्चविलासविभ्रमरहितं नवात्मानं नवात्मकनवाक्षर-कूटविद्याप्रतिपाद्यं शिवं मन्ये। तथा च **प्राचीनाभियुक्तवचनम्**—

"पातालपादमवनीजघनं रवीन्दुवक्षोजशालि हरिदाननमभ्रकेशम्।
वैराजमम्ब भजतां तव दिव्यरूपं कीटायते विधिहरीन्द्रसुरादिकोटिः॥"

इति। अतः शेषः शेषीति अयं संबन्धः; गौणमुख्यभाव इत्यर्थः। उभयसाधारण-तया समप्राधान्येन स्थितः, समरसपरानन्दपरयोः; ऐकात्म्यसमुल्लसितपरमानन्द-निर्भरयोः, राज्ञः पुरुष इत्यादिवत् षष्ठ्यर्थलक्षणशेषशेषिभावो नास्ति, समप्राधान्यादिति भावः। हन्त तर्हि "एकं संधित्सतोऽपरं प्रच्यवते" इतिवत्संबन्धस्य समप्रधान्ये प्रतिपाद्यमाने उभयोरपि षष्ठ्यर्थशेषलक्षणमप्राधान्यं पर्यवस्यतीति न शङ्कनीयम्। तौ समप्रधानौ तयोः संबन्धः समप्रधान इत्येव प्रतिपाद्यम्। तत्सिद्धं संबन्धिनोः प्रतीय-मानं शेषत्वं तात्त्विकं न भवति। आश्रितसंबन्धशेषित्वं दत्वा पुष्णाति। यथाहुर**भिनवगुप्तपादाः**—

"शेषपोषणकृच्छेषी गुणभावो न तात्त्विकः।
भृत्यादिगौरवख्यात्यै भूपादिगुणभाववत्॥"

इति। तथा च शिवश्च शक्तिश्च शिवशक्ती इति उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। तयोः संबन्ध उभयप्रधानगतः; तत्तु गौणमुख्यसंबन्धघटित इति सिद्धम्; यथा शब्दार्थयोः संबन्धः। अमुमेवार्थं हृदि निधायाह भगवान् सरस्वतीपुत्रः **कालिदासः**—"वागर्थाविव संपृक्तौ" इति पद्ये। तथा चाथर्वणी श्रुतिः; यथा **सौभाग्यकाण्डे**—

"भगः शक्तिर्भगवान् काम ईश उभौ दाताराविह सौभगानाम्।
समप्रधानौ समसत्त्वौ समोजौ तयोः शक्तिरजरा विश्वयोनिः॥"

इति॥ ३४॥

नवात्मकविद्यायाः स्वरूपं प्रतिपाद्य षडन्वयशांभवानां मनःप्रभृतिभूम्यन्तानामम्बिकायाश्चैक्यं प्रतिपादयति—

मनस्त्वं व्योम त्वं मरुदसि मरुत्सारथिरसि
त्वमापस्त्वं भूमिस्त्वयि परिणतायां न हि परम् ।
त्वमेव स्वात्मानं परिणमयितुं विश्ववपुषा
चिदानन्दाकारं हरमहिषि भावेन बिभृषे ॥ ३५ ॥

मनस्त्वमिति । मनस्त्वं, व्योम त्वं, मरुदसि । मरुत्सारथिरसि, वह्निरसि । त्वमापः । त्वं भूमिः । त्वयि परिणतायां विराड्रूपेण वृद्धिं प्राप्तायाम्; न हि परं त्वदतिरिक्तं वस्तु न किंचित्; सर्वं त्वद्रूपमेवेत्यर्थः । हे हरमहिषि! त्वमेव स्वात्मानं वस्तुतः चिदानन्दरूपं परिणमयितुं विराड्रूपेण प्रकल्पयितुं भावेन लीलाविशेषेण विश्ववपुषा विश्वाख्यजीववपुषा बिभृषे पुष्णासि । विश्वाख्यविराड्शरीराभिमानिजीवरूपभावेनेत्यर्थः । पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि, तत्कार्यं सर्वं (प्रपञ्चो) विराडित्युच्यते । स्थूल[शरीर]मेतदात्मनः । सर्वेन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जाग्रदवस्था । एतत्त्रयाभिमानी विश्वाख्यो जीवः । विश्वाख्यजीवरूपेण विराड्शरीरे विजृम्भस इत्यर्थः । विश्ववपुषा इत्युपक्षेपात्तैजसप्राज्ञावपि गृहीतौ । विश्वादिवपुषा विश्ववपुषा इति मध्यमपदलोपी समासो वा । अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं सप्तदशकं भौतिकं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । सूक्ष्मशरीरमेतदात्मनः । स्वप्नावस्था जाग्रदवस्थाविषयानुभवजन्यसंस्कारः । एतत्त्रयाभिमानी जीवस्तैजस उच्यते । तैजसभावेन सूक्ष्मशरीरं बिभृषे । बाह्यान्तरसकलविषयव्यापारे निवृत्ते कारणरूपेण केवलबुद्धिमात्रावस्थानं सुषुप्तिः; तत् कारणशरीरमात्मनः । तत्राभिमानी प्राज्ञः । प्राज्ञजीवभावेन कारणशरीरं बिभृषे इत्यर्थः संपन्नः । एतेन भगवत्याः प्रणवता प्रतिपादिता । तथा च **नवरत्नमालिकायाम्**—"मातृकां प्रणवरूपिणीं मनसि भावयामि परदेवताम् ।" इति । **स्कान्देऽपि**—"ओंकाररूपिण्यजरा शिवानन्तामृतद्रवा" इति । **रुद्रयामलेऽपि**—

"उमेति परमा शक्तिः पूर्वभावमुपेयुषी ।
अध्युष्टवलयाकारा प्रणवत्वमुपागता ॥"

इति । अथ वा चिदानन्दरूपं विश्ववपुषा विश्वादिजीववपुषा परिणमयितुं स्वात्मानं बिभृषे । अथ च हरमहिषिभावेन, शिवपत्नीभावेन बिभृषे । संज्ञायां ह्रस्वः, कालिदासादिवत् । हरयुवतिभावेनेति क्वचित्पाठः । अहो तव चरितं को वेत्तुं समर्थः । तथा च **सकलजननीस्तवे**—

"सुता दक्षस्यादौ किल सकलमातस्त्वमभूः
सदोषं तं हित्वा तदनु गिरिराजस्य तनया ।
अनाद्यन्ता शंभोरपृथगपि शक्तिर्भगवती
विवाहाज्जायासीत्यहह तव को वेत्ति चरितम् ॥"

इति ॥ ३५ ॥

इति मनःप्रभृतिभिः सह ऐक्यं भगवत्याः प्रतिपाद्य, मानसादिषडन्वयशांभवानां मुखभूतौ देवदेव्यौ पूजाचक्रसहितौ क्रमेण प्रस्तौति—

तवाज्ञाचक्रस्थं तपनशशिकोटिद्युतिधरं
परं शंभुं वन्दे परिमिलितपार्श्वं परचिता ।
यमाराध्यन् भक्त्या रविशशिशुचीनामविषये
निरालोके लोके निवसति हि भालोकभवने ॥ ३६ ॥

तवेति । तव आज्ञाचक्रस्थम्; भ्रूमध्यद्विदलपद्मकर्णिकामध्यगतं सूर्यचन्द्रकोटिकान्तं, परं शंभुं परशंभुनाथं, परिमिलितपार्श्वं परचिता; चित्पराम्बयाविनाभूतवामाङ्गम् । यमाराध्यन् भक्त्या रविशशिशुचीनामविषये सूर्यचन्द्रवह्नीनामगोचरे भालोकभवने । भालोकाः तेजोलोकाः; अपरिमिततेजःसमूहानां भवने; सर्वतेजसां कालत्रयेऽपि निवासस्थाने । तथा च श्रुतिः—"न यत्र सूर्यो न विभाति चन्द्रमा नाग्निर्नाप्यानि न तेजांसि; स(त)द्भासा सर्वमिदं भासते सर्वासां भासामेकमायतनं स मृत्योरपि मृत्युरमृतोऽक्षरोऽनन्तोऽजरो निरालम्बः परमात्मा" इति । निरालोके; निर्गता आलोका यस्मात् । निरातङ्क इति पाठः क्वचित् । कालत्रयेऽप्यविनाशिनि लोके भक्तिभावितपरमानन्दमेदुरमहाशयः निवसतितरां वसति, निरतिशयानन्दसंविदा-

नन्दमहाकाशे विजृम्भते। ब्रह्मसाक्षात्कारमनुभूय वीतशोको भवतीति भावः। इति निष्कामानामुपासना। सकामानां तु यमाराध्यन् भक्त्या पुरुषः सूर्यचन्द्रवह्नीनामगोचरे निरालोके आलोकान्तरं तत्प्रकाशकं नास्तीत्यर्थः। स्वयंप्रकाशे भालोकभवने भासां वा रश्मिविशेषः चतुःषष्टिरश्मिमध्ये परिगणितः तस्यालोकभवने निवसति। इच्छामात्रोपनीतनानाभोगरसिकः सकलतेजोलोकोपरि वर्तमानो महाशयो विजृम्भत इति भावः। मध्ये परशंभुनाथः चित्पराम्बा इति देवदेव्यौ पूज्यौ, ध्येयौ वा। पूर्वोक्ताः चतुःषष्टि संख्याकाः मानसरश्मयः परितः पूज्याः, ध्येया वा ॥ ३६ ॥

क्रमप्राप्तौ नाभसरश्मिमुख्यदेवदेव्यौ प्रस्तौति—

विशुद्धौ ते शुद्धस्फटिकविशदं व्योमजनकं
शिवं सेवे देवीमपि शिवसमानव्यसनिनीम्।
ययोः कान्त्या यान्त्या शशिकिरणसारूप्यसरणिं
विधूतान्तर्ध्वान्ता विलसति चकोरीव जगती ॥ ३७ ॥

विशुद्धाविति। विशुद्धौ ते कण्ठस्य षोडशदलपद्ममध्ये सुनिर्मलस्फटिकाच्छं व्योमजनकं गगनकारणं शिवं व्योमेश्वरं सेवे। देवीमपि; अपिः समुच्चये। व्योमेश्वरीं गिरिशसायुज्यपदवीं शिवसायुज्यसरणिं चिदानन्दमहाप्रकाशपरंपरां शिवाविनाभूतामिमामेव पदवीम्, शिवसायुज्यस्येमां विना दुरूहत्वादिति भावः। तदुक्तं स्कान्दे—

“ त्वामाश्रिता महाभागे प्राप्नुवन्त्यचिरेण माम्।
केवलं त्वामनादृत्य मां भजन्तो विचेतनाः।
नार्हन्ति मम सायुज्यं ब्रह्मकल्पशतैरपि ॥ ”

इति। ययोः कान्त्या आयान्त्या हेतुना शशिकिरणसारूप्यसरणिः चन्द्रिकासमानसरणिः सुषुम्नामार्गेण प्रविश्य सकलशरीरान्तरालमाप्लावयन्ती, विधूतान्तर्ध्वान्ता; निर्धूतबाह्यविषयसङ्गतिमिरा जगती जङ्गमा चकोरीव विलसति। चकोरी यथा चन्द्रिकान्तरापतिता चिरसंतप्तान्तस्तापं विधूय विलसति तथेत्यर्थः। अथ वा मूला-

धारस्य जगती भूः ययोः कान्त्या यान्त्या शशिकिरणसारूप्यसरणिः सती विधूतान्तर्ध्वान्ता विगतसुषुम्नारन्ध्रनिरोधकवातपित्तादिदोषा चकोरी विलसति। अथ वा ययोः कान्त्या आयान्त्या शशिकिरणसारूप्यसरणिः सा सर्वा जगती भूमिः, विधूतान्तस्तिमिरा विगलितगिरिकन्दरादिगततिमिरा चकोरीव विलसति। सकला भूमिः ययोः कान्तिपटलाच्छादिता क्षुद्रा चकोरीव शोभत इति भावः। एतादृशौ देवदेव्यौ चक्रे पूज्यौ, ध्येयौ वा व्योमेश्वरौ। पूर्वोक्ताः द्विसप्ततिसंख्याकाः नाभसरश्मयः परितः पूज्याः, ध्येया वा ॥ ३७ ॥

क्रमप्राप्तौ वायव्यरश्मिमुख्यदेवदेव्यावाह—

समुन्मीलत् संवित् कमलमकरन्दैकरसिकं
भजे हंसद्वन्द्वं किमपि महतां मानसचरम्।
यदालापादष्टादशगुणितविद्यापरिणति-
र्यदादत्ते दोषाद् गुणमखिलमद्भ्यः पय इव ॥ ३८ ॥

समुन्मीलदिति। समुन्मीलत् संवित् सैव कमलमकरन्दः; अर्थात् हृदयकमलगतानुभवविशेषपुष्परसास्वादनपरमित्यर्थः। भजे हंसद्वन्द्वं हंसेश्वरहंसेश्वरीरूपं किमपि स्वानुभवैकसंवेद्यत्वादिदमित्थमिति निर्वक्तुमशक्यम्। महतां मानसचरम्; अपाकृतसांसारिकसुखस्पृहाणां महाशयानां मानसचरम्। यदालापात् अष्टादशगुणितविद्यापरिणतिः; चत्वारो वेदाः, उपवेदाश्चत्वारः, षडङ्गानि पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि, एवमष्टादशानां विद्यानां परिणतिः। इयं योगशास्त्रे प्रक्रिया—सर्वेषां प्राणिनां हृदयकमलवर्ति हंसद्वयं शिवशक्तिरूपमस्ति। तदुक्तं तत्रैव **योगानुशासने**—

" अनुपममनुभूतिस्वात्मसंवेद्यमाद्यं
वितततसकलविद्यालापमन्योन्यमुख्यम्।
सकलनिगमसारं सोऽहमोङ्कारगम्यं
हृदयकमलमध्ये हंसयुग्मं नमामि ॥ "

इति। तस्य हंसयुग्मस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयस्तिस्रोऽवस्थाः। तत्र जाग्रदवस्थायां यदा सत्त्वगुणाधिक्यं तदालापो भवति, वेदशास्त्रादिरूपः। देहिनां यदा रजोगुणः प्रभवति, तदा प्राणिनामाहारादिव्यवहारः। यदा तमः प्रभवति, तदा क्रोधनिद्रा-भयहिंसादिव्यवहारः। यदादत्ते दोषात्सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणः देशकालादि-परिच्छिन्नतारूपाद्गुणमखिलं मायाशबलिततया समुल्लसितदेशकालादिपरिच्छेददोष-परिहारेण शुद्धसंविन्मात्रं निरतिशयानन्दरूपं गुणमादत्ते; अद्भ्यः पय इव यथा जलरूपं दोषं परित्यज्य सारभूतं क्षीरभागं हंसो यथादत्ते तथेति। एतेन हंसः सोऽहमिति हंसयुग्मं महावाक्यार्थबोधकं हंसेश्वरहंसेश्वरीरूपं भजे इति तात्पर्यार्थः। हंसेश्वरहंसेश्वर्यौ मध्ये पूज्यौ, ध्येयौ वा; पूर्वोक्ताः चतुःपञ्चाशत्संख्याकाः वायव्यरश्मयः परितः पूज्याः, ध्येया वा॥ ३८॥

क्रमप्राप्तौ तैजसरश्मिमुख्यावाह—

तव स्वाधिष्ठाने हुतवहमधिष्ठाय निरतं
तमीडे संवर्तं जननि महतीं तां च समयाम्।
यदालोके लोकान् दहति महति क्रोधकलिले
दयार्द्रा या दृष्टिः शिशिरमुपचारं रचयति॥ ३९॥

तवेति। तव स्वाधिष्ठाने; नाभिस्थदशदलपद्ममध्ये; हुतवहमधिष्ठाय निरतम्; वह्निरूपमाश्रित्य निरतं निरन्तरं प्रीतिमन्तम्, ईडे; स्तुवे। संवर्तम्; संवर्तेश्वरम्। हे जननि! महतीं प्रकाशज्वालाविलासेन विश्वसंहारसमुत्सुकसंवर्ते-श्वराविनाभूतां, समयां; समयाभिधानां च ईडे। यदालोके लोकान् दहति महति क्रोधकलिले; रोषसमुद्धर्ते सति दृष्टिः नेत्रं करी शरीराकारविस्फुलिङ्गोद्गारि वह्निकरालं लोकान् दहति; महति कल्पावसानसमुज्जृम्भिते शक्तिपरतन्त्रे यस्य संवर्तेश्वरस्य आलोक इति संबन्धः। संजिहीर्षाशक्तिवशंवदसंवर्तेश्वरस्य महति क्रोधोन्मेषे तृतीयनयनोन्मेषेण संवर्तानलः सर्वान् लोकान् दहति। या पुनः दयार्द्रा दृष्टिः शिशिरमुपचारं रचयति; सिसृक्षाशक्त्या त्वया संचलितरजोगुणोद्बोधेन विश्वं **शीतलं करोति।** यथापूर्वं कल्पयतीति भावः। संवर्तेश्वरः समयाम्बा इति देव-

देव्यौ मध्ये पूज्यौ, ध्येयौ वा; पूर्वोक्ताः द्विषष्टिसंख्याकाः तैजसरश्मयः परितः पूज्याः ध्येया वा ॥ ३९ ॥

क्रमप्राप्ताप्यरश्मिमुख्यदेवदेव्यावाह—

तटित्वन्तं शक्त्या तिमिरपरिवृत्तिस्फुरणया
स्फुरन्नानारत्नाभरणपरिणद्धेन्द्रधनुषम् ।
तव श्यामं मेघं कमपि मणिपूरैकशरणं
निषेवे वर्षन्तं हरमिहिरतप्तं त्रिभुवनम् ॥ ४० ॥

तटित्वन्तमिति । तटित्वन्तं शक्त्या तिमिरपरिवृत्तिस्फुरणया; तिमिरस्य परितो वृत्तिम्, तिमिरं सर्वतः संवेष्ट्य वृत्तिरित्यर्थः । तद्वत् स्फुरणं यस्याः सा; एतादृश्या शक्त्या तडित्वन्तं स्फुरन्नानारत्नाभरणैः परिणद्धेन्द्रधनुषम्; शिवशक्त्योः हीरकपुष्परागपद्मरागादिविविधाभरणैः व्यक्तीकृतेन्द्रचापमित्यर्थः । तव मणिपूरैकशरणम्; षड्दलमणिपूरपद्मचक्रमध्यनिलयं श्यामं हरमिहिरतप्तं त्रिभुवनम्; सूर्यरूपरुद्रकृतसंतापविधुरं जगत्त्रयं वर्षन्तं मेघं मेघेश्वरं सौदामिन्यम्बया शक्त्या सहितं निषेवे । मेघेश्वरः सौदामिन्यम्बा च मध्ये पूज्यौ, ध्येयौ वा; पूर्वोक्ताः द्विपञ्चाशत्संख्याका आप्यमरीचयः परितः पूज्याः, ध्येया वा ॥ ४० ॥

क्रमप्राप्तौ पार्थिवरश्मिमुख्यौ देवदेव्यावाह—

तवाधारे मूले सह समयया लास्यपरया
नवात्मानं वन्दे नवरसमहाताण्डवनटम् ।
उभाभ्यामेताभ्यामुदयविधिमुद्दिश्य दयया
सनाथाभ्यां जज्ञे जनकजननीमज्जगदिदम् ॥ ४१ ॥

तवेति । तव मूलाधारे; चतुर्दलपद्ममध्ये, लास्यपरया; लास्यरसिकया, शृङ्गाराधारं नृत्यं लास्यम् । समयया सह; समयाख्यया शक्त्या सह । नवात्मानं नवरसमहाताण्डवनटम्; शृङ्गारादिनवरससमवहितनिरतिशयमहोत्साहताण्डवनटं वन्दे ।

उभाभ्यामेताभ्याम्; लास्येश्वर्यादिनटनव्यात्मकशिवाभ्याम्, उदयविधिमुद्दिश्य; महा-संहारानन्तरं जगत उत्पत्तिमनुसंधाय, दयया; नष्टस्य विश्वस्य कल्याणकारणभूतया सनाथाभ्यां; स्वस्वामिकाभ्याम्, इदं जगत्; जनकजननीमत् जज्ञे उत्पेदे। सिसृक्षोन्मीलितानुग्रहेण यथापूर्वं जगदत्यन्तं विलोक्य संतोषेण जगद्रक्षायै लास्यताण्डवसमुत्सुकाभ्यां देवदेवीभ्यां जगदिदं मातापितृमज्जातमित्यर्थः। यथा मातापितरौ पुत्रे जाते संतोषातिशयेन नृत्यतः, तथेति भावः। तथा च **महिम्नस्तुतौ,** "जगद्रक्षायै त्वं नटसि ननु वामैव विभुता" इति। (महानटेश्वरः, लास्येश्वरी च मध्ये पूज्यौ ध्येयौ वा; पूर्वोक्ताः षट्पञ्चाशत्संख्याकाः पार्थिवरश्मयः परितः पूज्याः, ध्येया वा।) अत्र पद्ये नवात्मकविद्याया उद्धारः सूचितः, न तु स्फुटीकृतो भगवता **श्रीशंकराचार्येण,** स गुरुमुखादवगन्तव्यः। इति चक्रषट्कं यथाज्ञानं गुरुमुखादवगतं किंचिन्निरूपितम्। इतोऽधिकं महाशयेभ्योऽधिगन्तव्यमिति शिवम्॥ ४१॥

इति श्रीगोविन्दाश्रमपूज्यपादशिष्यश्रीकैवल्याश्रमविरचितायामानन्दलहरी-व्याख्यायां सौभाग्यवर्धन्यां प्रथमस्तरङ्गः

अनुबन्धः १

आनन्दलहरीगतपद्यानामर्धानुक्रमः

अनुबन्धः २

संज्ञाविवृतिः

अथ० श्रु०	अथर्वणश्रुतिः	भस्म०	भस्मजाबालोपनिषत्
सौ० का०	सौभाग्यकाण्डम्	महा०	महाभारतम्
अभिनव०	अभिनवगुप्तपादाः	महिम्न०	महिम्नस्तुतिः
अशेष०	अशेषकुलवल्लरी	मनो०	मनोरमा (तन्त्रराजव्याख्या)
ऋक्०	ऋक्संहिता	मानस०	मानसोल्लासः
कादि०	कादिमतम्	मा० हृ०	मातृकाहृदयम्
कुब्जिका०	कुब्जिकातन्त्रम्	मार्कण्ड०	मार्कण्डेयपुराणम्
कूर्म०	कूर्मपुराणम्	योगिनी०	योगिनीहृदयम्
क्रम०	क्रमस्तुतिः	याज्ञ०	याज्ञवल्क्यः
चतु०	चतुःशती	योग०	योगानुशासनम्
चिद्० च०	चिद्गगनचन्द्रिका	रघु०	रघुवंशः
ज्ञान०	ज्ञानार्णवः	रह० सो०	रहस्यसिद्धिसोपानम्
तै० आ०	आरण्यकम्	रुद्र०	रुद्रयामलम्
तै० ब्रा०	तैत्तिरीयब्राह्मणम्	लघु०	लघुस्तवः
तै० सं०	तैत्तिरीयसंहिता	वा० रा०	वासिष्ठरामायणम्
त्रिपुरा०	त्रिपुरार्णवः	वि० प्र०	विद्यार्थप्रकाशिका
त्रि० उ०	त्रिपुरोपनिषत्	शांभव०	शांभवदीपिका
दत्त०	दत्तात्रेयः	शारदा०	शारदातिलकम्
देवी०	देवीपुराणम्	शिव०	शिवदृष्टिः
नवरत्न०	नवरत्नमालिका	श्रीवि० दी०	श्रीविद्यादीपिका
पद्य०	पद्यवाहिनी	सं० पं०	संकेतपद्धतिः
परा०	परास्तोत्रम्	सकल०	सकलजननीस्तवः
परि०	परिमलः	सुभग०	सुभगोदयः
पाणि० सू०	पाणिनिसूत्रम्	स्कान्द०	स्कान्दपुराणम्
प्रपञ्च०	प्रपञ्चसारः	स्व० सं०	स्वच्छन्दसंग्रहः
भग०	भगवद्गीता	स्वतन्त्र०	स्वतन्त्रतन्त्रम्

———

अनुबन्धः ३

सौभाग्यवर्धन्यां स्मृता ग्रन्थाः, ग्रन्थकर्तारश्च

अनुबन्धः ४

सौभाग्यवर्धन्यामुदाहृतप्रमाणवाक्यानामनुक्रमः